پښتنو ته ادبي سوغات

د خوشحال خان خټك مَرغَلرِې

قندهار ۱۳۱۷

عبدالحي حبيبي

Ketabton.com

(c) ketabton.com: The Digital Library

د خوشحال خان خټك کلیات

دا د پښتو لُومړی ادبي اثر، دَ پښتون ټولواک اعلحضرت محمد ظاهر شاه په عصر کښ په امر دَ ع، ش سردار محمد داود خان د قندهار ملکي او لښکري مشر، په هغو مصارفو چه دَ دارلحکومګي په واک کښ دِي، د قندهار په مطبعه کښ په تصحیح او تحشیه او احتمام دَ عبدالحی حبیبي مدیر دَ طلوُع افغان چاپ او خپور شوُ.

دا کتاب له څلوروُ قلمي او ټولو چاپي نسخو څخه په ډیر زیار نقل شوي، او تر پخوانیوُ چاپي نسخو خورا بشپړ او ډېر دي.

قندهار. غویی ۱۳۱۷

(c) ketabton.com: The Digital Library

له ويونکو سره يَو څو خبري

د خوشحال خان خټك مرغلری، يعني دَ پښتو دَ يوه نامتو او توريالي مشر ويناوي او اشعار لکه دَ پښتو ژبي نور خواږه او گرانبها ادبي آثار چه ورک او په هر گوټ کښ چه پاته دي دغه کتاب هم ورک او دَ پښتنو څخه ليري پاته وُ.

که څه هم په پښتونخوا کښ هري خوا ته د دې مرغلَروُ لاړونه يعني دَ خوشحال خان قلمي کلياتونه او ديوانونه ډېر وه مگر بشپړ او صحيح دَ پښتنو له خوا نه وه چاپ او خپاره شوِي.

دَ پښتو دَ اوسني نسل ځلمو او دَ ملي ژبي پوهانو او قدر پېژندونکو چه دا دَ ژبي گرانبها ادبي اثر ور معلوم وُ، هر کله بې زړه غوښته چه نشر او خپور شي! او ما دا ډېر کلونه دغه ارمان په زړه کښ درلود.

دَ ۱۳۱٦ په دوبي کښ يوه ورځ دَ دغه اثر ذکر په قندهار کښ د دې ځاي د ځلمي او پښتون مشر والاحضرت سردار محمد داود خان په مخ کښ وشو، ځکه چه دُوي دَ پښتو ژبي دَ ژوندُون او خپورتيا سره دَ زړه مينه لَريي، نو ئې امر وفرمايه ، چه دغه کتاب دِ چاپ شِي، او مصارف دَ چاپ ئې هم له خپلي خوا ورته منظور کړه.

ما چه په کلو کلو دغه ارمان په زړه کښ درلود، ژر مي دَ دغه کتاب ډېر قلمي او چاپي نسخې له هره خوا سره را ټولي کړې (چه تفصيل بې په لمړيو مخو کښ دَ کتاب وکړم) او تقريباً يو کال مي د شپې او ورځي زيار وکيښ، چه ټوله نسخې مي سره مقابله کړې، او يو جامع او بشپړ اثر مي پښتنو ته وړاندي کي، که څه هم دغه کتاب به له اويا کلو څخه څو واره په هند کښ چاپ شوي دي، مگر يو بشپړ او صحيح نه وُ، دغه نسخه چه اوس پښتنو ته وړاندي کيږي، حتی المقدور بشپړه ده او يو بيت هم له قلمي نسخو څخه ندی پاته شوي، چه دلته نه وي راغلي.

په تصحيح کښ ئی ما هم ډېر زيار وکښل، رديفونه مې برابر کړل، املا مي حتی المقدور سمه کړه او ځني گران لغات مي حل کړل، هغه چه زه نه په پوهيدم هغه مي پښتنو ورونو ته پريښوده. دا دي چه زه لمړی خوشحال خان په تاسي پيژنم، او د ده د ادب مقام در ښيم وروسته نو د ده مرغلري در وړاندي کوم، که څه غلطی را څخه پيښه شي، ښاغلي پښتانه چه بخښنه او ښندنه د دوی د پښتونوالي پلارنی ميراث دي، ما به وبخښې، د پښتونوالی په روڼه دنيا کښ ما ته دغه خوښي او افتخار بس دي، چه د پښتني لُمړی ادبي اثر پښتنو ته وړاندي کوم، او د پښتو او پښتونخوا په ادب کښ، په يوه کوچني خدمتگوټي وياړم، او له دې ځايه د پښتو د پلار خوشحال خان ږغ په هغه شپېلی کښ پوکم، چه يو وخت ئې پښتانه په خواږه ږغ د مېني په نڅا او اتڼ کښېوته، او د لويو غرونو په درو کښ به ئې د خپلي مېني د عشق سندري ويلي، او د خپلي پښتونوالي انگروزه بې پر جهان پرې يسته!

هيله لرم چه ښاغلي پښتانه دغه زما زيار او ښبود، د نمنځني په سترگو ويني، او د پښتنوالي په دود ئې ومني ولي چه ما د دغه ادبي اثر په نشر کښ ډيري شپې وهلي او ورځي مي تيري کړي دي.

قندهار، دَ خواجه کلی، د کب شلمه شپه ۱۳۱٦

عبدالحی حبيبي د طلوع افغان مدير او ليکونکي

(c) ketabton.com: The Digital Library

هغه قلمي او چاپي نسخې چه دا کتاب ځني بشپړ شوي دئ:

د دې ادبي اثر د بشپړتیا او تکمیل دپاره موږ هري خوا ته پلټنه او پوښتنه وکړه، او چاپي او قلمي نسخې مو را ټولي کړې، په چاپي نسخو کښ خو اساس او اصل هغه نسخه ده، چه په ٦٠٧ مخ کښ تقریباً اویا کاله دمخه په ۱۸۷۰ عیسوي کال له ۱۲۸۷ هجري د ډاکټربلیو انگلیس مستشرق له خوا د ده په تصحیح په اهتمام د سلطان بخش دا روغه د پېښور په جېلخانه کښ د هوې قلمي نسخې له رویه چه د افضل خان خټك په تصرف کښ وه، طبع او نشر شوې ده.

تر دغه وروسته چه ټولي نوري نسخې په پیښور کښ د دغه له رویه چاپ شوي دي، هر چا له ځانه لاس پکښې وهلې او تقریباً اصل کتاب ئې ورک کړي دي، موږ دغه نسخه اساس وگرزوله، او جناب امین الله خان زمریالي د کابل د پښتو ټولنې عضو چه دغه نسخه ئې درلوده، موږ ته ئې راکړه،

دغه نسخه موږ د څلورو نورو قلمي او خوشخطو نسخو سره مقابله کړه، زوائد مو ټوله ولیکل او هر ځاي مو زائد بیت ته چه په چاپي نسخه کښ نه وُ، په دې علامه (×) اشاره وکړه، او زیاتي بدلي او رباعیات مو بیل بیل د کتاب په حاشیه کښ وښوول، اختلاف د نسخو مو حتی المقدور په حواشي کښ ولیکه د قلمي نسخو تفصیل دا دي:

(۱) مهمه نسخه چه په تقریباً ۱۵۰۰ مخ کې پر اعلا زاړه کاغذ خورا خوشخط په ۱۱٤۲ هجري کال په اتلسم د جمادي الثاني د شیخ محمد اعظم نومسلم په خط په امر د اسد خان لیکلې شوې او بیا ملا عبدالحلیم نامي حاشیه پر لیکلې او مشکلات ئې حل کړي دي.

دا نسخه په ترتیب کښ له نورو سره سمه ده، د لیکلو ځاي ئې ندي معلوم، په املا کښ هم له نورو قلمي نسخو څخه فرق نلري، د ځنو لغاتو په حل کښ موږ له دغي نسخې څخه کومك اخستي، او حواله مو ورته کړې ده، دا نسخه څلوېښت کاله پسله وفاته د خان لیکلې شوې ده.

(۲) دوهمه قلمي نسخه په تصرف د ع،ج، ا، ا نښان محمد گل خان وزیر صاحب داخله ده چه ډېره خوشخطه او صحت ته نیژدې ده، دا نسخه په قندهار کښ لیکلې شوې ده، اما د لیکلو کال او لیکونکي ئې ندئ معلوم. ډېر زواېد هم لري، په خط او املا او ترتیب کښ له نورو قلمي نسخو فرق نلري.

(۳) دریمه نسخه په تصرف د پښتانه فاضل جناب مولوي ابو الوفاء صاحب قندهاري ده، چه موږ ته ئې له حیدر آباد دکن را ولېږله، دانسخه که څه هم په خط کښ تر نورو پاته ده، اما ډیر زواید لري او اکثر بیتونه ئې په نوروُ کښ نشته، او بشپړ ښکاره کیږي، د دې کتاب قطعات په غره د شعبان ۱۱۷۰ کال ، او رباعیات ئې په ۲۷ د ذیقعده ۱۱۷۱ کال او غزلیات ئې په ۷ د ذیقعده ۱۱۷۱ کال او قصاید ئې په ۲٤ د شعبان ۱۱۷۰ هجري کال لیکل شوي دئ، د کتاب لیکوني ندئ معلوم، مگر د شاهجهان پور په ښار کښ لیکل شوي دئ، او دا ښکاره کیږي چه کاتب ئې په پښتو نه پوهېدي، محض ئې نقل اخېستي دئ، ولي چه ډېر ځاېونه سهو او خطا لري.

(٤) څلورمه نسخه په تصرف د جناب حاجي احمد علی خان هوتك د قندهار وه، چه خورا خوشخطه او صحیح وه، ترتیب او لیك او املا ئې لکه نوري قلمي نسخې هغسي دي، فرق نه سره لري د کتاب د لیکلو کال او کاتب ئې ندئ معلوم.

(c) ketabton.com: The Digital Library

تشکر

دلته به بې وړه نه وئ، چه موږ له دغو محترمو پښتنو څخه چه خپلې قلمي نسخې ئې د نقل او مقابلې او سمون دپاره موږ ته را لېږلي دي، تشکر وکړو، او دا د دوي کومك په احياء کښ د دې اثر، د پښتنوالي او پښتو غوښتو له پلوه د خوښی او تشکر په سترګه ووینوُ، چه د دې کتاب په نشر کښ دوئ لو برخه لري.

د کتاب ټوکونه

د خوشحال خان کليات په اصلو قلمي نسخو کښ هم څلور ټوکه دئ، موږ هم پر هغه اساس سم چاپ کي لکه له فهرسته څخه چه څرګندېږي، لمړی ټوک ئې غزليات دي، دوهم ټوک قصائد دي، دريم ټوک رباعيات او څلورم ټوک قطعات او متفرقات دي.

تعداد او زوائد

په دغه کتاب کښ د ډکټر ډبليو بليو انګليس تر چاپي نسخه ۸٤ بدلي، او ۲۰۷ رباعيات او ۵ قصائد او مجموعاً ټوله ۱٤۰۰ بيتونه تر چاپي نسخه زيات له قلمي نسخو څخه را نقل شوي دئ. له دغه جهته نو موږ دا وېلاي شو، چه دا نسخه بشپړه ده، او تر اوسه د خان کلام په دغه بشپړتيا چا ندئ نشر کړي او نوري ټوله نسخې علاوه پر غلطی او اړولو د اصلي الفاظو لږ او کمي هم دي. او دغه نسخه له هره حيثه بشپړه ګڼله کيږي.

غلطنامه

ځني سهوي او غلطی چه په مطبع کښ پيښي شوي دئ، په پاي کښ د کتاب ئې موږ غلطنامه هم ترتيب کړې ده، پښتانه به لمړی کتاب د علطنامې له رويه سم کړي، بيا به ئې نو ولولي.

ځني ګران کلمات

د کتاب ځني ګران لغات او کلمات موږ حتی المقدور حل کړه، او حاشيه مو پر وليکله، د ع،ج، وزير صاحب داخله سيند او د جناب راحت الله زاخيلي پښتو لغات، او د پښتو مرکې د قاموس يوه برخه چه زموږ څخه شته، او زموږ خپل له لغوي پښتو ياداشتونو څخه، خلاصه په هره توګه چه کوم لغت حل کيدي، ترجمه مو ورته وکښله.

سره د دغه هم ځني بيتونه او ځني کلمات دغسې حل طلب پاته شوه، چه بيتو ته مو (ح) ليکلې ده او په پاي کښ د کتاب مو يو د نادره جدول هم زياتي کي، او هغه لغت چه د کتاب په ټولو مخو کښ راغلي دي موږ ئې مخ وښووي او د حل

(c) ketabton.com: The Digital Library

طلبو لغاتو ترجمه مو پښتنو ته پرېښووه، ګُندي پښتانه داابيات او لغات حل کړي، او په دوهمه طبع کښ بيا ترجمه سره وليکي. هيله لرم، چه پښتانه له دې قصوره ما معاف کاندي.

د کتاب املا او رسم الخط

تر اوسه چه ما د خوشحال خان ياد دده د کورنی د ادباوُ قلمي دېوانونه ليدلي، ټوله په متحد رسم الخط او املا ليکلې شوي دي، داسي ښکاره کيږي، چه په هغه وخت کښ دغه املا مروجه وه، دوي د پښتو مخصوص حروف داسي ليکلي دئ:

ټ = طء مثلاً ټول = طول

څ = ۨح څوک = چوک

ځ = ٔح ځما = حما

ډ = ذٔ ډېر = ذٔپر

ړ = رٔ زړه = زرٔه

ڼ = نٔ رڼا = رنٔا

علاوه پر دې د (ښ) او (ږ) حروف لکه پارسي (ش) او (ژ) ليکي او د کاف او ګاف فرق هم نه کوي، د خوشحال خان ټوله قلمي دواوين او د عبدالقادر خان او علي خان او کاظم خان او اشرف خان هجري، چه ټوله له خان پښته دي، ديوانونه ئې ټوله په دغه املا ليکل شوي دي او رسم الخط د ټولو هم پارسي نستعليق دئ نه عربی، علاوه پر دغه د کتاب د املا په خصوص دا لاندينې ملاحظات وګوري:

(١) ئې چه ضمير د غايب دئ، په همزه بې ټکو ليکل شوې او (ی) يعني هستي چه له افعال ناقصه څخه ده مخاطب مخصوص دي په ټکو بې همزه ليکل شوي دي، مګر په ځنو ځايو کښ د مطبعې خطا په سبب د دغه کلمې سره ګډ شوي دي. ځکه چه له موقع څخه ښکاره کيږې، نو به ګُندي ويونکو ته اشکال نه پېښوي، په نورو ځايو کښ د دې دوو کلمو د شکل تميز شوې دئ (ئې، يی).

(٢) مفغن کلمات ټوله په پښتو املا او مفغنو حروفو ليکل شوې دئ، لکه کميس، کيسه، وخت او نور، چه په پيړيو پيړيو پښتنو دغه کلمات پخپله ژبه کښ را اړولي دي، او په قلمي نسخو کښ هم دغسي ليك دي.

(٣) کلمه د کښ د پښتو له ظرفی کلماتو څخه ده. په ټولو قلمي نسخو کښ په ياء (کښې) ليکلې ده، مګر اوس بی ياء مروجه ده، نو په هغه ځاي کښ چه قافيه نه ورانېده، موږ کښ بې ياء وليکله، او د ياء په قافيه کښ مو مجبوراً کښې د ياء سره وليکل، چه ترتيب ئی وران نشي.

(٤) ځني کلمات په اختلاف د محاورو لږ څه تغيير کوي، يا ئې املا ډېر فرق نه کوي، نو ئې املا پر يوه ډول نده راغلې. مثلاً ګوته، ګته، څو، سو، جنځي، چنجي، ورځه، وروځه، رويبار، رېبار، توکي، توګي، ځکه چه دواړه محاورې ئې صحيحي دي، نو زما په عقيده دا اختلاف د املا ئې هم پروا نلري.

(٥) کلمه د خپور کله کله پر جلا محاوره برابر (خور) ليکلی او جمع ئی خواره راغلې ده چه له موقعه ښکاره کيږې، ځکه چه خور دوې معناوي لري او مورد د اشتباه لوېږي، نو موږ ئې املا خپور غوره کړه. که کوم ځاي خور ليکل شوې وي، تصحيح دي وشي. دغسي هم سپور په معنا د سوار کله کله سهواً سور ليکلې ده ځکه چه د سپور کلمه غوره ده، نو که

(c) ketabton.com: The Digital Library

پښتانه تصحيح وکړي، ښه به وئ! ولي چه سپور وضعي، او سور تقريباً د مفغن شکل لري. دغسي هم کلمه د زر يعني زور که څه هم د خټکو محاوره ده مگر په ځنو ځايو کښ چه اشتباه پېښېده، موږ ئې د قندهار محاوره ژر وليکله چه محل د اشتباه نه وُ، هلته زر هم راغلې ده.

(c) ketabton.com: The Digital Library

خوشحال خان خټك

خوشحال خان خټك څوك و؟

خوشحال خان زوی د شهباز خان زوی د يحيی خان زوی د ملك اكوړي زوی د درويش محمد (مشهور په چنجو) زوی د تمن (اتمان) زوی د حسن زوی د شيخ علی زوی د عطا (هوتي) زوی د پټي زوی د اتو زوی د برگوېټ زوی د تري زوی د تورمان زوی د لقمان (مشهور په خټك) زوی د برهان زوی د ككي زوی د كرلاڼ دی، چي د خټكو په روايت د كرلاڼ (كرړان) پلار هوني نومېدی، او هوني د سړبن څخه بولي، ځيني مؤرخين يې د عبدالله اورمړ زوی گڼي[۱].

خوشحال خان په كرلانو كي يو صحيح النسب پښتون دی، چي د پلار او نيكه څخه د خټكو مشر او خان و، د ده پنځم نيكه ملك چنجو د مغولي اكبر پاچا په عصر كي (۹۶۳ _ ۱۰۱۴ هـ) په پښتنواله مشهور و، ملك اكوړی د ده زوی هم لكه پلار يو نوميالی پښتون و، چي د اكبر پاچا او د مغولو د امپراطورۍ له خوا د خپل قوم او د دغه ځای د پښتنو ملي مشر گڼل كېدی، او د كابل د لاري ساتنه په ده اړه درلوده، ده سرای ودان كی، چي اكوړه يې هم بولي، تر ده وروسته يحيی خان او بيا يې لمسی شهبازخان د شاه جهان په عصر كي د پښتنو مشهور سردار او نامتو خان و[۲] چي د مغولو تر امپراطورۍ لاندي يو امير او د پښتنو مشر گڼل كېدی.

تولد :-

د جهانگير مغولي پاچا په عصر كي (۱۰۱۴ _ ۱۰۳۷ هـ) چي شهباز خان د (۲۲) كالو و، د ده په كور په اكوړه كي په ربيع الثاني د ۱۰۲۲ هـ كال سم له ۱۶۱۳ ع كال خوشحال خان وزېږېدی، چي وروسته نو دا سړی يو نامتو پښتون او غيور سردار سو، او په دنيا كي د پښتنوالي او د پښتو د ادب يې يو لوړ نوم پرېښو.

ملي مشر خوشحال خان :-

د خوشحال خان پلار شهباز خان خټك په ۱۰۵۰ هـ كال چي عمر يې پنځوس كاله و په يوه جنگ كي د يوسفزو ټپي او په پنجشنبې اول د شوال وفات سو [۳] د پلار تر مرگ وروسته د خوشحال خان درې نور كوچني وروڼه وو، جميل بېگ، شمشېرخان، ميرباز خان، مگر دی د مشرتوب له پلوه د قوم په خانۍ او سردارۍ وټاكل سو، او ټوله اولس په مشرتوب ومانه، شاه جهان مغولي پاچا هم دی د پښتنو خان كی، او د مشرتوب فرمان دده په نامه له ډهلي څخه صادر سو[٤]، شاه جهان چي د خوشحال خان قدر او احترام په ښه ډول كاوه، او په مغولي دربار كي يې ډېر نفوذ او اقتدار درلود[٥]، د اجمير په جنگ كي چي د تاراگډهـ كوټ هيڅ چا نسوای فتح كولای، توريالي خوشحال خان دا كوټ مات كړ، او په لاهور كي د شاه جهان له حضوره څلور لكه روپۍ انعام وركړه سو، او د دوه نيم لكو روپو ټټی وروبخښل سو[٦].

خوشحال خان كه څه هم د مغولي دربار تر اثر لاندي و، او د مغولي پاچهانو په اطاعت يې ځان مكلف گاڼه مگر ده د خپل قوم په منځ كي بشپړ استقلال درلود او د مغول مريي توب يې هيڅكله د خپل قوم له پاره نه خوښاوه، شاه جهان هم فقط د پښتنو آرامي غنيتمت گڼلې او د دوی داخلي آزادي يې نه ور ورانول، خان پخپله وايي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

د هـــــــغه دور پاچا و
قدردان شاه جـــــهان
د پلار ځای یې و ما راکړ
په اولس سوم حکـــــمران
که د توري که د ورکــــړي
هیڅ مي پرې نښو ارمـــان
واړه دېرش زره خټك دي
درست زما دي په فرمان
درست خټك ځما په دور
نامــور ســــــو په دوران

مګر تر شاه جهان وروسته چي د ده زوی اورنګزېب عالمګیر خپل پلار بندي کړ او نور ورونه یې یا مړه یا مغلوب کړه او په ۱۰٦۹ هـ کي پاچا سو، ده د خپل پلار طرفداران او درباریان ټوله ورکول، نو خوشحال خان خټك د پښتنو ملي مشر هم چي د شاه جهان له ملګرو او مقربانو څخه و، او اورنګزېب بېرېدی چي مبادا دی به د شاه جهان د خلاصۍ کوښښ وکي، نو یې وغوښته چي پښتانه مخذول کړي او خان هم ورك کړي.

پښتانه خو طبعاً آزادي غوښتونکي دي، او بل چاته سر نه کښته کوي، او پر خپل استقلال مین دي، خاص بیا خوشحال خان چي یو

صحیح پښتون سردار و، نو اورنګزېب خو دی په قوت سره نسوای ماتولای، له دغه جهته یې دروه او ټېټال ورسره وکړ، او خان یې په غوړه ژبه او احترام خپل دربار ته وغوښت، له بلي خوا یې د ده خپلوان

هم د خانۍ او منصب په ژمنه او رشوتو او روپو وغولول چي خان د پاچا دربار دهلي ته ورواستوي، خوشحال خان که څه هم ډېر پوه او تجربه

کار سړی و، مګر د پاچا په عهد او قول او د خپلوانو په اصرار وغولېدی، او یوازي پېښور ته ولاړی، د پېښور حاکم د مغولي دربار په نغوته دی بندي کړ، او تحت الحفظ یې دهلي ته واستاوه، خوشحال خان د روژې په منځ کي د ۱۰۷٤ کال دهلي ته ورسېدی او دا د پښتونخوا د بڼ خوشنوا بلبل، هلته دمغولو په بند کي تر څلورو کالو پوري بندي پاته سو، که څه هم د ده قوم په اتفاق د ده د خلاصۍ له پاره ودرېدل او غوښته یې چي مسلح حرکت په دې باب کي وکي، مګر خان دوی منع کړل، او له جنګه یې وګرځول.

خوشحال خان خپل د بند حوادث په یوه حبس نامه کي چي (۲۲۰) بیته ده ویلي دي او په خپل بند کي یې د وطن په بېلتون کي ډېري سوځوونکي نارې او غلبلې وهلي دي :

د هیواد یاران مي هر زمـــــان یادیږي
چي یې مخ په خـوب کي ووینم وویاړم

خوشحال خان څلور کاله په ډهلي او رنتهبور کي بندي و، وروسته نو ایله سو اما هره ورځ به دربار ته حاضرېدی او د وطن د تګ اجازت یې نه درلود په دغه حال کي داسي شکوه کوي (٤ د رجب ۱۰۷۷ هـ) :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

هـــــــره ورځ ورتله دربار ته
گـــــــوره دا څه مشقت دی
د بل حــــکم پرې زندان سي
چي پر خپل حکم عادت دی
نه شيرين خواږه ياران سته
نه د چا ســره صــحبت دی

په پای کي خوشحال خان په اگره کي په ملگري د خپلو خپلوانو فرصت وموندی او خپل وطن ته راغی، دلته نو بيرته خپل قوم پر ده راټول سو، او په وارو وارو يې د مغلو سره سخت او لوی جنگونه وکړل، او د پښتنوالي هوډ يې تر سره کړی، او پښتانه يې د خپلي آزادۍ د ساتني له پاره د مغولو په مخ کي ولاړکړه، مگر د يوې خوا د هند د دربار رشوتونو او روپۍ او د بلي خوا د خان د زامنو او خپلوانو نفاق، دی و کار ته نه پرېښو:-

زه غليم د اورنگزېب يم
ســـــر په غره په بيابان
زه په ننگ د پښـــتانه يم
دوی نيولي مــــــغولان

مغوليه دربار ډېر مبالغ د پښتنو د بې اتفاقۍ او د خان د ناکامۍ له پاره وشيندل، او د خان زامن يې له ده څخه پر خلاف کړه، خوشحال خان غوښته چي دوی د پښتو ننگه او هوډ پر ځای کړي، مگر دوی د مغولي دربار په رشوتو او روپو له ده سره ملگري نه کوله، او پخپله عياشي بخت وه، له دغه سببه نو خان پخپل کلام کي هر ځای د دوی له لاسه شکوه کوي:

زويو مي خوی د خټکو نور کړ
ځما په نقش يې پوري اور کـــړ
وخت د گــــــټني د نام و ننگ و
بدو زامنو راڅخه خــــــپور کړ

خوشحال خان په دغه وخت کي چي دَ مغولو قوا دَ ده په بيرته نيو لو بخت وه هری خواته دَدُوی په مقابل کښ سفرونه اوتبليغو نه کړي دي څوچه په پاکي اورنگزېب پخپله ناچارسو، د ده مقابلې ته راووت.

اورنگزېب پاچا زړه ډك په لاهـــــــــورراغی
گوره کانده به څوك وران څوك به ودان سي

خوشحال خان تقريباً دوه کاله د مغولوله امپرا طورۍگ سره دمړانی مقابله وکړه دوه کاله پخپله اورنگزېب داټك پر غاړه ورته پروت
و:-

اورنگزېب راته يوکال وسو چه پرو ت دی
په صورت حيران پرېشان په زړه افـــگار

(c) ketabton.com: The Digital Library

په پای کي چي د مغولو پاچا ، په قوه د پښتنو له ما تولو څخه عاجز سو، نو يې د رپو په زور پښتانه سره بېل کړه ، او د خان زامن او خپلوان يې پرده راولاړ کړه :-

خزانې د هندوستان دي راخورې سوي
سره مهران دي ننو زي په کـــــوهسار

خوشحال خان هرځای له خپلوانو او زامنو څخه شکوه کوي، او د مغولو د کامیابۍ او بري ذریعه هم دوی ګڼي:-

په بل غـشي بل ټوپك ويشتلی نه يم
كه ويشتلی یم خوبيا پخپل ټوپك يم

د خوشحال خان سوانح ټوله په مشقت او تکلیف لړلي دي، د مغولی دربار د رقابت او مېرځۍ تاب په هغه وخت کي بي له دغسي مېړه او ټینګ پښتونه بل چانه درلود،دا ورنګزېب حکم د آمو له غاړي تربحر هنده پوري جاري و، او د مغولو د جهانګیرحرص او شهوت د پښتنو آزادي هم محو کوله، او نې غوښته چه دغه سپېڅلی او غیور قوم پخپلو غرو کي آزاد وي ، نو يې د خان و زو ی بهرام ته د خانۍ تطمیع ورکی، چه خان ګرفتار کړي.

خوشحال خان چي اوس نو سپین ږیری اوزوړ سوی و، خپل مشر زوی اشرفخان متخلص په هجری ئې د قوم خان کړ، مګربهرام خان اشرف خان ونیولی او په ۱۰۹۳ هـ کي يې د مغولو په لاس ورکړ، چي لس کاله په بیجاپورکي بندی و، او آخرهم هوري مړشو[۷].

دلته نو بهرام خان د مغولو د لښکرو په قوت و غوښته چي خپل پلار ونیسی، سره د دغه چي خان خورا زوړ و د (۷۷)کالو و مګر ګرفتاریې نه کړ، او افریدي ته جنی ولاړ[۸] او انزوا يې غوره کړه، په ادبي ژوندون کي يې د کتاب او قلم په ملګري د خپل حیات اواخر تېرول.او د پښتنو په لویو غرو کي يې د ادب او علم په رڼا ژوندون کاوه :-

پسله بند دی دا عـــــــزم
د خوشحال د خـــــاطر جزم
یا نیولی مخ مـــــــــکې ته
یا مـــــــــــغلو سره رزم
یا یو کـــــــنج د غره نیولی
نمونځ، روژه د لـــوستو بزم

عالم خوشحال خان :-

خوشحال خان په کوچنیواله کي د خپلی زمانې مروج علوم ټوله ویلي وه، د ده له کلام ښه ښکاره کېږي، چي ده اسلامي علوم لکه فقه، حدیث، تفیسر، او نور عقلي او فسقې علوم لکه منطق، حکمت، او ادبي علمونه او د فصاحت او بلاغت اصول لکه معاني، بیان، عروض قافیه او نور ټوله ویلي او عالم و. خوشحال خان سني مذهب مسلمان او حنفي و، دی وائي:-

د مذهب ښښتن څلور دي پنځه ندي
حنفي سني مذهب د دين په کـار يم

(c) ketabton.com: The Digital Library

خوشحال خان په هرکار کي د اسلامي شريعت پيرو و، او د خرافاتو او مزخرفاتو چي په دين ګډشوي دي، مخالف و، او هر کله يي په دغه لارکي ښوونه او تبليغ کاوه:-

هر چي شرع فرمايي په هغه کارکړه
مه عمل کــــــوه په رسم په دودونه

علاوه پردې خان په تصوف او روحاني خوا کي معلومات لري چي په نورو مخو کي بې تفصيل و سي.

شاعر او اديب خوشحال خان :-

پښتو شعر ترخان د مخه:-

هغه وخت چي خوشحال خان په دنيا کي د ادب، و پښتو ژبي ته يو مخلد او جاويد خدمت کاوه په دغه وخت کي د پښتو ژبي ادب ډېر محدود و، د پښتو د ادب د ژوندون تاريخ درې برخي لري.

(۱) لمړی دوره خوله ابتداء څخه بيا تر نهم هجري قرن پوري ده، چي په هند کي د مغلو او په ايران کي د صفوي کورنۍ پاچهي وه، تر دغه د مخه د پښتو اشعار ټوله طبيعي او غير مصنوعي وه، او هغه سندري او نارې وې چي د طبيعت تر اثر لاندي به پښتنو ويلې، د اتڼ نارې، لنډۍ، سپرې بدلې، او نور اقسام چي اوس هم سته، د دغه عصر ادبي آثار دي.

(۲) دوهمه دوره چي د مغولي بابر او د هند د پښتنو پاچهانو لودينا نوله آخره عصره څخه (۹۳۰هـ) بيا تر سنه (۱۰۰۰ هـ) پوري رارسېږي، دغه اويا يا اتيا کاله د پښتو شعر نيم مصنوعي دی، يعني نه پوره پرزاړه حال طبيعي دی، او نه پوره د صنعت او عروض او قافيه تر اثر لاندي سوی دی، په دغه دوره کي ډېر ادباء او ليکوونکی شته، لکه.

اخوند درويزه د ننګرهار، شيخ ملي يوسف زی، اخوندقاسم، ملاالف هوتك،کريم داد، بازيد(پيرروشن) چي د دغوټولو آثار نه پوره عروضی اشعار دي او نه پوره طبعيی.

(۳) دريمه دوره د پوره عروضي او مصنوعي اشعارو ده، چي پښتنو اديبانو خپل شعرپر عروض اوقافيه او فنو نو د بلا غت برابر ويلي دي ، او له دغه عصره څخه چي اوس درې نيم سوه کاله کيږی ، د پښتو اشعارو عروضي دوره شروع سوې ده ، په دغه دوره کي ترخوشحال خان د مخه ميرزاخان انصاري، او ارزاني او دولت، او واصل او قلندر تېر سوی دي، چي خان ئې پخپله ذکر کوي:-

د ميرزا ديوان مي ومانده په ګـــــوډې
مسخره مي ارزاني خوېشکي زمند کړ

خو شحال خان د ادبي مکتب مو سيس:-

تر خوشحال خان د مخه که څه هم څو تنو عروضي اشعار ويلي دي ، مګر هغه خدمت چي خان پښتو ته کړي او په دغه اندازه ډېر اشعار چي ده ويلي، او پرې يېښي دي، له نورو څخه نه دي ليدل شوي ، د ده اشعار تقريباً څلوېښت زره بيته ته رسېږي هغه انقلاب چي ده د پښتو ژبي شعر ته ورکړی دی، نو دی هر کله په حيث د مؤسس او پلار د پښتو شعر منل کيږي. تر ده وروسته چي ټول ادباء راغلي دي په فکر او ډول کي يې دی مقتداء دی، د ده له نسله څخه نور مقتدر

(c) ketabton.com: The Digital Library

اديبان هم پيدا سوي دي ، چي موږ بې پر خپل موقع ذکر وکړو.

شعرا وشاعري خو د انسان په خټه اخښلې سوېده، او ادب د انسانيت يو لوی او مهم جز دي، لکه ارسطو د يونان فيلسوف چي ادب د
فطرت محاکات او نقلي د انساني تأثراتو بولي، دغسي هم د پښتو
ادب ټوله پر دغه علمي کليه باندي بنا سوي دي خاص بيا د خوشحال خان ادبيات او آثار ټوله حاکي له هغو ذهني تاثراتو څخه دي چي
ماحول او محيط د ده په زړه کي کرله، دي د فطرت ترجان او د طبيعت ويونکې ژبه ده ، هر څه چي ويني، هغه په ښه ډول په وينا تصوير کولای سي!

خوشحال خان په هرراز شعرکي قوي لاس لري، عشقي، اجتماعي، فلسفي، وطني، اخلاقي او حماسي اشعار ډېر لري، د انساني فضائلو او دپښتنوالي د ښېګړو په بيان کي خو شحال خان يو پوره مو راليسټ (اخلاقي) او رياليسټ(حقيقي) اديب دي، په نقد او ادبي شجاعت کي هم ساري نلري، اما په دنيا کي دخياليت او ايډياليزم هم دومره جګ دی، چي لږ څه نور څوك پسي رسېدلای سي!

خوشحال خان موسس د هغه ادبي مکتب دی، چي وروسته ټولو د پښتو ويونکو او ژبه ورو خلقو د ده تقليد کړی دی، دی د خپل سبك استاد دی، نو ځکه موږ ده ته د پښتو پلار ويلای سو.

ما خوشحال چي په ښتو شعر بيان کړ
د پښــــــتو ژبه به اوس په آبوتاب سي

موازنه اومقايسه :-

د پښتو شعر که څه هم په ډېرو شيانو او خواصو کي د پارسي او عربي اشعارو سره نژدېوالي او قرب لري، مګر بيا هم ځکه چي محيط او د قوم ذهني او روحي خواص پر ادب اثر لري،نو د خان په کلام کي د پښتنوالي ډېر مزايا ليدل کيږي، خان يو مبتکر پښتون دی، د ده فکر په دنيا کي د ادب يوازي مقلد نه دی، بلکي له ځانه هم مضمون را ايستلای سي، د دې خبري اثبات د ده دکلام مطالعه کوي، مګر دلته موږ لنډه اشاره ورته کوو.

د عشق دنيا او د ميني نړئ يوه بېله دنيا ده ، د عاشق قلبی وار دات او د ده تأثرات پر بل چا نه قيا سېږي، مګر ملي خواص او اولسي مميزات هر کله په دغه دنيا کي هم او ځارېږي، او لکه چي ادب د روحي تجلياتو هنداره ده، دغسي ټوله ملي ښېګړی پکښې بريښي!

پښتانه خو په فطرت کي ملي غرور او د روح لوړ تيا لري، پښتون هيڅکله او په هيڅ ډول داسي خضوع نه کوي، چي د ده ملي غرور ته دي صدمه و رسېږي.

شبلي نعماني په شعرا لعجم کي ليکي، چي نسبت و پارسي شعر ته په عربي شعر کي شاعر هرځای غزت د نفس او غرور ساتي ، مين که څه هم وخپل محبوب ته اړ وي او وصال ئي غواړي، مګر دي دګدا په څېر نه دی ، البته جانباز دی ، مګر غلام نه دی، ومصيبت ته د ميني تيار دی، مګرذليل ندی.

مثلاً يو عرب اديب خپلي ميني ته داسي خطاب کوي:-

(c) ketabton.com: The Digital Library

فلاتحسبي اني تخشعت بعد كم

ولا انني بالمشي في القيد اخرق

يعني: دا گمان مکوه ، چي زه په تاپسي خاشع سوم، او نه په بند سره زه له يو نه پاتېږم[٩] بل ځای عاشق وخپلي ميني ته داسي وايي، چي ضمناً د خپل قوم مېړا نه او توريالیتوب ورښکاره کوي:-

اذا اسودجنح الليل فلتات ولتکن

خطاك خفافاً فان حراسنا اسد[١٠]

يعني: چي ماښام د شپې وزر تور سي، نو راسه، مگر پلونه ورو ورو ږده چي زموږ ساتونکی زمری دی.

مگر په پارسي ادب کي عاشق د ميني په دنيا کي ځان دومره بايلي او بېخوده کيږي او د معشوق په مخ کي ځان دومره کښته کوي، چي ځان سپي هم بولي،

سحر آمدم بکويت بشـــــــــکار رفته بودی

تو که سگ نبر ده بودی به چي کار رفته بودی

حافظ وائي:-

شنيده ام که سگان راقلا ده مي بندی

چرا بگردن حافـــــظ نمی نهی دسنی

د پښتو شعر که څه هم له يوې خوا شديداً د پارسي تر اثر لاندي سوی دی، او ادباو هرکله د غسي خيالات او افکار ذکر کړي دي، مگر بيا هم ځاي ځاي د پښتنو الي د روح لوړ تيا يې په کلام کي ښکاره کېږي، او پښتون عاشق هيڅکله ځان نه سپکوي، او خپل غرور او د نفس مناعت نه بايلي، په هغو ځايو کي چي د نورو په تقليد څه ويل سوي وي، دا سي اشعار بېل دي!

د خوشحال خان په کلام کي د پښتنوالي لوړ او ژوندي روح ښه ځلېږي، مثلاً په دې بيت کي د ځان لوړ تيا په څه ښه ژبه محبوب ته سي:-

مرگ لــــــره واړه د دهـــــــلي لښـــــــکر راغلی

ته لا د خوشحال په مرگ ځان روغ نه گڼې ننگ کړې

سربازي او توريالي توب په عشق کي هم د ده سره ملگري دي، او کورټ د ذلت او تحقيرکار نه مني :-

يا به سره د خپل ورمېږ په وينو رنگ کړم

يا به کُښل کړم دغه ستا شونډي ملوکي

يا :

مگر تا څخه ســـــــامان د سلطنت دی

چي په هوډ مي سپينه خوله غواړې ختکه

يا :

(c) ketabton.com: The Digital Library

په درست جهان به نه وي يو دما غوندي رسوا بل
ورځم توره وکښـــلې چي مــــين واروم پر تا بل

د پښتنو عشق هم ښکاره او سپېڅلی دی، پټ پټانه نه لري، په نره توره مينه کوي، د عشق په دنيا کي خو مين او معشوق ډېر د راز ساتنه او پټول خوښ لري، او نه غواړي چي څوك په خبر سي.

زشوق میروم و سوی تو ننگرم در بزم
برای آنکه فتد غیر در گــــــمان دگر

عاشق له بيري د اغيارو او رقيبانو د خپل محبوب حال هم په ښکاره نه پوښتي :

بهر مجلس که جا سازم حدیث نیکوان پرسم
که حرف آن مه نامهربان را درمــــیان پرسم

مگر د پښتنوالي په دنيا کي دا پټ پټانی نسته، د پښتون مينه او ميرځي رڼه بده ده، خوشحال هم وايي :

زه خوشحال کمزوری نه يم چي به ډار کړم
په ښکاره نارې وهم چي خــــوله يې راکړه

د خوشحال د عشق ميثاق داسي ټينګ دی :

که يې سر درومي له تنه، نـــور په نه سي
د خوشحال چي د خپل يار سره ميثاق دی

خلاصه :-

د خوشحال خان په کلام کي هر ځای د پښتنوالي روح ښکاره دی، هغه چي په تقليد د بل چا ويلي سوي دي، بېل دی.

که مي حلق له تندي وچ سي په همت کي
پروا دار کله په حوض د کــــــــــوثر يم

نور د ده پښتني ادبي مزايا، د پښتنوالي او حماست په بيان کي وګورئ :

په دغه ډول د خوشحال خان کلام معنوي او مادي مزايا لري، خاص بيا په علومو د فصاحت او بلاغت پوه دی، اسرار د بيان ورمعلوم دي.

صنعت او ابتکار :

د خوشحال خان په کلام کي علاوه پر نورو ښېګڼو او معنوي خواوو ظاهري بدايع او صنايع هم سته، د شعر ټوله اقسام لکه غزل، قصيده، مثنوي، رباعي، قطعه ، تخميس، تسديس، ترجيع او نور لکه حماسه، رثاء لري. معشر او مربع اشعار د ده ابتکار دی، چي په پښتو کي يې ويلي دي.

شعري صنعتونه او بدايع يې په کلام کي خورا ډېر دي، د (۱۰) مخ لومړئ بدله او د (١٤) مخ (سترګي ستا) بدله د ذوالقافيتين مع الحاجب فن دی، په دغه ډول ذوقافيتين اشعار ډېر لري، په دې بيت کې صنعت د طباق راوستلی دی :

(c) ketabton.com: The Digital Library

ښه چي سپين د زهد ليري له ما گـــــرځي
چي د تورو ته نژدي سي سپين هم تور کا

ته ښادي کړه زه به غم کړم
تا خندا زده زمـــا ژړا زده

يو وصال د ښو يارانو بل هــجران دی
چي خوشحال يې په خندا په ژړا کړی

په دغه آخرني بيت کي صنعت د لف و نشر مرتب هم سته، په تجنيس کي هم خان ښه لاس لري :
دوې دي توري سترگي لکه دوې تــــوري بلا
دوې دي توري ورځي لکه دوې توري تر ملا

هغه کار لکه دوه تورو سترگو وکا
هسي کار نه سي په تورو په لښکر

چا به راکړه په پالنگ دا هسي کښلـي
که مي نه وي په ازل په قسمت کښلي

د خان په کلام کي صنعت د ذولسانين هم ډېر راغلی، دی پښتواو پارسي او هندي گډوډ سره وايي، لکه په ٧١، ١٠٢،٢٠٧،٣٧٣،٣٨٦ مخو کي چي ليکلي دي، په (٣٣٧) مخ (راته نيسي الخ) او په (٢٣٤) مخ (ښايسته الخ) صنعت د ردالعجز على الصدر دی. د (٨٥٤) مخ په آخرنۍ رباعي کي صنعت د درو ټکو کلمو دی، او په دې رباعي کي صنعت د لزوم د متصل الحروف او تجنيس مراعات سوی دی :

ښې چين چين ځني پښتنې جني
په شــــين شين ځي شين جــني
نن نغتي نشي تــشي پُښـــــتني
تشي پښتنې فتـــــنې شي ځني

دغسي هم د کتاب د پای په مخو کي صنعتونه د رقطا او غير منقوط او نور راغلي دي، خوشحال خان په ادا د نريو نريو خيالو او تازه افکارو غښتلی دی، ډېر ځله داسي مضامين وايي چي بالکل نوي وي، ابتکار د ده د کلام گڼه ده، مثلاً په دې يوه بيت کي ده يو جهان ابتکار او ډېر مضمون ځای کړی دی.

د عشق په دنيا کي مانې، او د محبوب خوابدی دومره يو مبتذل او مستعمل مضمون دی چي هر شاعر څه پکي ويلي دي، محبوب چي خوابدی سي البته پر مين باندي ستم کوي، مگر د مين زړه چي هغه پرهارونه غواړي، هغه لا نه

(c) ketabton.com: The Digital Library

مومي، ځکه چي د میني پرهار تر هر څه خوږ او خوښ دی :

خویش را بر نوك مژگان ستم کیـــــشان زدم

آن قدر زخمی که دل میخواست در خنجر نبود

د عشق دنیا عجیب نړۍ ده، ترخه پکي خواږه کیږي، او زهر پکي ګنی ښکاره کیږي.ښکنځل خو ترخي دي، مګر د عشق په دنیا کي ښېل خوند لري :-

دشنام دهی و بر لب تو

روح القدس آفرین نوید

خلاصه چي په عشق کي د ماښي د دنیا واردات خورا ډول ډول او راز راز دي، خوشحال خان په دغه بیت کي اعجاز کوي :

په ماښي يې مرده شویو کړه عید وي

په خندا يې جـــــــوهري کړه ژړا وي

لومړی خو په دغه بیت کي صنعت د طباق او تضاد سته، د ماښي، اختر، خندا، ژړا تلازم ډېر خوږ دی، مطلب خو دا دی چي د عشق وژلی او د محبوب د مګاښي مقتولان خورا ډېر وي، ولي چي مقتولان ډېر سي البته مرده شوی خوښیږي او په خندا خو مرغلري له خولې څخه راتووي، نو چي مرغلري ډېري سي، البته وریا کیږي، او د جوهري او مرغلري والا بازار کوټه کیږي، د کلام یوه لو برخه ساقطه ده، مګر مطلب ښه روښانه او اوڅار دی.

دا قدرت د بیان او په عین وخت کي فوق العاده بلاغت د خان د کلام له خصوصیاتو څخه دی. په دې رباعي کي چي ابتکار سوی دی هم خورا خوږ دی :

چي آئینې ته ښـــــــکاره دیدار کړي

آئینه درسته سره ګـــــــــــلزار کړي

چي شونډي کېږدي د جام پر مورګو

اوبه په جـــــــــــام کي رُب انار کړي

د فکر قهرمان :

د شاعر او ادیب نظر تر نورو رسا دی، هغه چي شاعر يې ویني هر څوك نه ویني، په پسرلي چي سره او زرغونه ګلان له مځکي څخه راووزي، وګړي خو دا ګلان د ننداره او خوند په سترګه ویني، نشاط او خوښي ځني مومي، مګر شاعر عبرت ځني اخلي، او ګوري چي دا خاوره چي نن ګلان ځني غوټیږي، پرون د کوم انسان د بدن خاوره وه !

دا فکر په شاعر کي خورا زوړ دی، هر چا څه پر ویلي دي، ابوالعلاء معري (٤٤٩ هـ) د عربي مشهور فیلسوف ژبه ور وایي :

حفف الوطاء ما اظن ادیم ال

ارض الامن هذه الاجـــــساد

و قبیح بناوان قدم الـــــعهد

(c) ketabton.com: The Digital Library

و هو ان الآباء والاجـــــــداد

یعني : قدمونه پر مځکه ورو ورو ږده، ولي چي دغه مځکه زموږ د نیکونو بدنونه او اجساد دي. د ادباوو تر منځ توارد او د فکر توافق دی، عمر خیام بلخي هم دغه مضمون ښه ویلی :

هر سبزه که بر کنار جوئی رســـته است

گوئی زلب فرشته روئی رســـــته است

تا بر لب ســـــــبزه پا به خواری ننهی

کان سبزه زخاك لاله روئی رسته است

سعدي هم وایي چي یوه ورځ مي ترښخ پر مځکه ووهله، دا ږغ ځني راغی :

که زنهار اگر مردی آهســـــــته تر

که چشم و بناگوش و روی است وسر

د هندوستان مشهور ادیب غالب دهلوی هم دا مضمون داسي وایي :

سب کهان کچهہ لاله و گل نمایان هـــــو گئین

خاك مین کیا صورتین هونگی که پنهان هوگئین

یعني په خاورو کي ښکلي بدنونه پټ سوي دي، له هغو څخه لږ اوس د غاټوی په شکل راوتلي دي.

د خوشحال خان زوی عبدالقادر خټك هم دا مضمون په پښتو داسي ویلي دي :-

قدم په ورو ورو په احـــــتیاط ږده

چي توري خاوري ښکلي مخونه دي

مگر خوشحال خان په فکر کي مبتکر دی، دا زوړ فکر ده په نوي ډول اما خورا خوږ ادا کړی دی، چي زما په عقیده تر ټولو ادباوو اوړي، که د تقدیر په سترگه ورته وگورو، البته راښکاره به سي، خان وایي :-

چي هونبره ښه مخونه په دا خاورو کي په گور دي

چي دیو لره وردرومم گور و مـــــــا وته ارم دی

وگورئ مضمون هغه مبتذل او زوړ مضمون دی مگر د پښتانه فکري ابتکار خو د نورو تقلید نه مني، خان هغه مضمون په داسي ډول ادا کی، چي ساري نه لري.

نو خوشحال خان لکه د توري او میدان قهرمان چي دی، دغسي د فکر او ادب قهرمان هم دی که د خبرو له اوږدوالي څخه نه بیریدای پر دغه موضوع به مو اوږده څیړنه کړې وای، مگر اوس په دغه قدر اکتفاء کوو.

نقاد خوشحال خان :-

نقد د ادب یو مهم ټوك دی، د نوي دنیا په اصطلاح ادب بې له نقده هیڅ قیمت نه لري، بلکي مؤثر او گټه زیږوونکی ادب هغه دی چي د نقد په گټه ښکلی وي.

پوهان وایي : چي ادباء او شعراء په خپلو ادبیاتو او نارو او غلبلو سره ملتونه ویښوي حال یې وراړوي، او د لوړتیا پر خوا یې بیایي، رشتیا هم دا ده، ځکه تر هغو چي یو اولس پخپله کښته والي پوه نه سي، او خپل عیوب او گوډې

(c) ketabton.com: The Digital Library

وراني وربنګاره نه سي تر هغو په اصلاح کي برى نه سي ميندلاى، ځکه نو نقد په ادب کي هم هغه موقع لري لکه په اجتماع کي چي يې ميندلى دى.

په دې باره کي د لويانو او تېرو مېړو څخه ډېر اقوال او د ګټي ډکي ويناوي سته، قولوالحق و لو على انفسکم، نبوي حديث شريف دى، چي دغه اساس ته نو په نوې ژبه ادبي شجاعت وايي.

خوشحال خان خو په نقد کي زيړه او قوي ژبه لري، خاص بيا د پښتنو معايب او ځني بد خويونه په غندنه سره يادوي، او هر ځاى زيار کاږي چي دوى پخپلو عيبونو وپوهوي او د اصلاح خواته يې راولي، د ده د نقد ژبه ډېره تېره ده، پخپله وايي :-

ځما ژبه نه ده اور ده

ګـــزارونه د ټوپك كا

خوشحال خان لکه د توري مېړه چي دى، قلم يې هم په نقد کي د توري کار ورکوي، د توريالي قلم ښايي چي دغسي وي:-

آفرين دي پر ويلو سه خوشحـــاله

چي د توري رژول کړې په قلم کي

خوشحال خان هر کله د پښتنو پر تېر عظمت چي د آسيا د يوې لويي برخي شاهنشاهان وه، افسوس کوي او هغه په خورا حسرت يادوي، قوم ويښوي، او د دوى د زاړه عظمت پر تحصيل ګماري :-

که رشتيا وايم شېرشاه دا هـــسي نه و

لکه موږ يو نه پيدا له کوهســــــــــتانه

پښتانه چي بې ننګي کا څوك يې څه کا

ګورستان لره به درومو له ارمــــــــانه

د ختـــــــــکو د نفاق له ناپوهــــــــيه

يا چي غــــم لرم، له خــــــپله خـــاندانه

چاته وايم څه به کښم څه هــونبره ندى

چي تمام سي له مذکـــــــــــوره له بيانه

په نورو ځايو کي هم پر خپل قوم سخت تنقيدونه کوي، لکه : په ١٦٨، ۳۹۳، ۲۵۱،۲۷۲،۳۸۵، ۷۲۷ مخو کي.

اخلاقي خوشحال خان :-

د خُلق په تعريف او د اخلاقو په خصوص کي د بشريت د پوهانو فکرونه مختلف او ډول ډول دي، چي موږ دلته لنډه اشاره ورته کوو، د انسانانو په زړو آثارو او هغو کتابونو کي چي اوس نو تر هغه زاړه کتابونه انسان ته نه دي پاته، مثلاً د هند په رګ ويد، او د زردشت په اوستا، او بيا په تورات شريف او د چين د کنفوسيوس او د بودا او نورو ټولو زړو آثارو کي اخلاق او د اخلاقو ښه ذکر سوى دى.

که څه هم اخلاقيات د فلسفې يو مهم ټوك دي، مګر داسي ښکاره کيږي چي پر اخلاقي مسائلو تر فلسفيانه

(c) ketabton.com: The Digital Library

بحث دمخه هم په انسان کي اخلاقي حس و، په ساده ژبه د اخلاقو تعریف داسي کیږي، سړی به څنګه عمل او څنګه ژوندون کوي؟ د انسان افعال تر مختلفو مؤثراتو او محرکاتو لاندي دي، محیط، ارث، تربیه، دودونه، رسوم دا ټوله پر اعمالو اثر کوي، نو اخلاق د عملي ژوندون له پاره ځني قواعد او ضوابط دي[۱۱].

په یونان کي د پوهانو نظریات د اخلاقو په باب کي یا دا وه چي اخلاق ټوله پر ذوق او خوند بناء دي، ٤۰۰ کاله تر میلاد دمخه ارسیتیبس پر خوند Hondonisme د اخلاقو سته ایښې وه، تر ده وروسته د ده نورو ملګرو یا شاګردانو لکه اپیکور (۳٤۲ _ ۲۷۱ ق.م) Epicur د ده نظریه تعدیل کړه، مګر یوه بله ډله چي د دوی مشر سقراط (٤۷۰ _ ٤۰۰ ق.م) Socrates او وروسته نو افلاطون Plato (٤۲۷ _ ۳٤۷ ق.م) او بیا ارسطو Aristotle (۳۸٤ _ ۳۲۲ ق.م) غونډي نامتو پوهان په دغه ډله کي دي، دوی هغه اخلاقي نظریه واړوله او ویې ویل چي زموږ په اعمالو او خواهشو کي مطلب زموږ سعادت دی، او سعادت هم په ښو اخلاقو اړه لري، ښه اخلاق په پوهنه (معرفت) سره میندل کیږي، سقراط اجتماعي سعادت تر شخصي سعادت دمخه کوي، افلاطون له سقراط سره په دې نظریه کي چي پوهنه د ښو اخلاقو سته ده ملګری دی، او سعادت او ښه اخلاق هم غبرګولي سره بولي، ارسطو هم سعادت خیراعظم ګڼي[۱۲].

رواقیون (چي د یونان د فلاسفه وو یوه ډله ده) پخپله فضیلت بالذات مقصد او غرض ګڼي، چي په زیار سره یې انسان میندلای سي، خلاصه د اخلاقو پر اصل د پوهانو آراء مختلف دي، مګر دغه خبره چي آیا اخلاق اکتسابي دي که ارثي هم تر څېړنه لاندي ده او پوهان ډول ډول آراء پکي لري، سقراط د فضیلت اساس عقل ګڼي، نه عادت او تربیت، مګر ارسطو وایي چي فضایل د عقل او حکمت په ښوونه تر تربیت او مشق او پالني لاندي موندل کیږي[۱۳] په اسلامي پوهانو کي شیخ محی الدین عربی (٥٦۰ هـ) وایي چي خُلق د نفس هغه حال دی، چي په انسان ټوله کارونه بې اختیاره کوي، خُلق ځیني وخت غریزي وي او کله کله په ریاضت او زیار میندہ کیږي[۱٤] د اسلام بل اخلاقي فیلسوف ابو علي ابن مسکویه هم عیناً د ابن عربي ملګری دی، دی خیر هغه شی بولي چي انسان د خپل ژوندون مقاصد په حاصلوي، یا یې په تکمیل کوي، دی د ښو اخلاقو په فطریت او اکتسابیت کي جلا رأیه لري، وایي : چي ځیني خلك فطرتاً او په خټه کي فضیلت لري، ځیني بیا فطرتاً بدخُلقه وي، ځیني داسي وي چي نه ښه وي، نه بد، د دغه سړي نو په روزنه او تربیت او عادت سره ښه کېدلای سي[۱٥] د ابن مسکویه نظریه هغه ده، چي جالینوس یونانی فیلسوف یې هم دمخه ملګری و [۱٦] اوس نو دا خبره هم څېړنه غواړي چي آیا د انسان په خټه او سرشت کي ښه اخلاق اخښلي دي که بد؟

زیوس Zeus یونانی رواقي فیلسوف (۳۰۰ ق.م) ښه اخلاق طبیعي او بد خوی کسبي ګڼي، دی وایي انسان د ښو اخلاقو سره زېږي، بد اخلاق وروسته مومي[۱۷]. حضرت امام ابو حامد غزالي (٤٥۰ _ ٥۰٥ هـ) چي د اسلام یو اخلاقي فیلسوف او عارف دی هم وایي چي د سړي زړه یوه روښه هنداره ده، او د بدو اخلاقو لوګی پر کښي، حضرت غزالي په دې فلسفه کي یو حدیث شریف هم راوړی چي "اتبع الحسنه السیئه لیمحیها" یعني په هر بد پسي ښه کوئ، چي هغه ورذویي [۱۸]. حضرت امام د اخلاقو د ښېګڼي له پاره زیار او عادت او جهاد لازم ګڼي، او بد خویونه اکتسابي ګڼي، چي قابل د اصلاح دي[۱۹].

مګر بالعکس شیخ محی الدین ابن عربي د دې طرفدار دی چي بد اخلاق د انسان پر طبیعت غالب دي، او په جبلت کي یې بد اخلاق وراخښلي دي[۲۰].

تر دې پوهانو وروسته د اروپا فلاسفه او مفکرین هم په دغه موضوع کي متضاد افکار لري، ژون کوك (۱٦۳۳ _

(c) ketabton.com: The Digital Library

۱۷۰۳ ع) د معرفت د نظريې خاوند وايي : چي انسان له هر معنوي او ارثي اثره څخه پاك زېږي، د ده طبع چي يوه پاكه هنداره ده وروسته په تربيه هر څه قبلولي، تر ده وروسته روسو د فرانسې نامتو فيلسوف Rousseau (۱۷۱۲ _ ۱۷۷۸ ع) هم د ده ملګرى دى[۲۱].

د پسيكولوژۍ علماء او ځيني نور فلاسفه لكه بركلي Berkely (۱٦۸٤ _ ۱۷۵۳ ع) او د ده ملګري خُلق د طبائعو مزاوجت او د نفس د خصائصو د ښېښتو نتيجه بولي، چي د خارجي عواملو تر اثر لاندي دي، چي دوى هم ګويا د روسو د فكر ملګري دي، اما مالبرانش Mallranche (۱٦۳۸ _ ۱۷۱۵ ع) فرانسوى فيلسوف وايي چي : ټوله ښه يا بد اخلاق د انسان سره يو ځاى زيږي، نفس هيڅ نوى شى په ده كي نه سي زياتي كولاى[۲۲]. كانټ Kant (۱۷۲٤ _ ۱۸۰٤ ع) او د ده ملګري لكه فخته Fichte (۱۷٦۲ _ ۱۸۱٤ ع) هيګل Hegel (۱۷۷۰ _ ۱۸۲۱ ع) د اخلاقو په اړولو قائل نه دي، او وايي چي د اخلاقو د اصلاح له پاره د نسل او د ټولو انسانانو اصلاح ضرور ده، كانټ، يو (اصلي صورت) فرض كړى دى، چي هغه نو فطريات او غرائز دي، چي د انسان د دماغي او عصبي ساختمان تابع دي[۲۳].

شوپنهاور (۱۷۸۸ _ ۱۸٦۰ ع) چي د متشائمينو فيلسوفانو مشر دى، هم د اخلاقو په تغير قائل نه دى، مګر وروستني هغه فلاسفه چي د پداګوژي يعني علم تربيت پوهان دي، لكه هربرت سپنسر H.Spencer (۱۸۲۰ ع) نيتشه Nietzche (۱۸٤٤ _ ۱۹۰۰ ع) او نور ... د اخلاقو د اصلاح له پاره د روزني د علم طرفداران دي، سپنسر وايي : د زمانو اوږدوالى او د خارجي قواوو تضيقات په اخلاقو كي تحول اچوي چي اجتماعي فلاسفه هم په دغه قايل دي.

اسلامي اخلاقي نظريه :

اوس چي موږ د دنيا د پوهانو اخلاقي نظريات لږ څه ذكر كړه، را به سو چي زموږ مقدس دين څه فرمايي؟

اسلام خو د اخلاقو بشپړ كوونكى دى، لكه چي حديث شريف دى : "انما بعثت لا تمم مكارم الاخلاق " يعني زه د اخلاقو د بشپړوالي له پاره راغلى يم[۲٤].

د اخلاقو بشپړوالى او تكميل خو په دې صورتو كي ممكن دى :

(۱) هغه اخلاق چي په ژوندون كي لازم دي، په يوه قوم كي له دغو څخه ځني لږ وي، نو چي هغه ومومي دا نو تكميل دى.

(۲) دوهم دا دى چي كوم خُلق په اندازه سره لازم وي، مګر په كوم قوم كي تر هغي اندازې ډېر وي، چي هغه ډېروالى يې لږ سي دا نو تكميل دى.

(۳) درېيم دا دى چي په يوه قوم كي د ژوندون لازمي اخلاق نه وي، نو چي دغه پكي موجود سي، تكميل ورته وايي.

اوس به نو وګورو چي اسلام څنګه د اخلاقو تكميل كړى دى :

(الف) اسلام چي دنيا ته راغى په انسانانو كي بد او ښه اخلاق ګډوډ وه، ځيني اخلاق تر اندازه ډېر او ځيني تر خپله ټكانه لږ وه، او ځيني ښه خويونه كورټ نه وه، نو د دې له پاره اسلام هغه خويونه چي په اندازه كي ډېر وه لږ يې كړه، او هغه چي لږ وه حد وسط ته يې راوسته، او ځيني اخلاقي لوازم چي نه وه، هغه يې بشريت ته تبليغ كړه، د اسلام اخلاقي اساس خو اعتدال دى، چي ټول فطري قوا په اعتدال سره استعمال سي، دا اعتدال چي د اخلاقو د فلسفې اصطلاح ده، د شريعت او قرآن عظيم په ژبه صراط مستقيم ورته وايي، چي په ډېرو آياتو كي د قرآن عظيم ستايلي سوي

(c) ketabton.com: The Digital Library

دي (والذين اذا انفقوا لم يسرفوا ولم يقتروا و كان بين ذالك قواماً) يعنى د خداى مريى هغه دى چي په خرڅ كي اسراف او تنگي نه كوي، بلكي منځنى رفتار كوي.

په دې ډول اسلام خپله اخلاقي نظريه ټينگه كړه، او د انسانانو د اخلاقو د ښه كولو له پاره په تبليغ او ښوونه او تربيت قايل دى، اسلام وايي چي هر انسان د ښه او بد د تميز له پاره نفس لوامه لري، او پخپل ځان خبر دى [۲۵]، يعني د بدو په كړن كي نفس لوامه سړى ملامتوي، حضرت رسول په يوه حديث شريف كي فرمايي : (البر حسن الخلق و الاثم ما حاك فى صدرك و كرهت ان يطلع عليه الناس) يعنى : ښېگڼه ښه خوى دى، او گناه هغه ده چي ته يې خوښه نه لرې، چي نور دي په خبر سي. د دې اخلاقي نظريې طرفداران په فلاسفه وو كي هم ډېر دي، د علم الاخلاق په اصطلاح كي دغه اخلاقي پټ ضمير، يعني نفس لوامه، وجدان يا اخلاقي حاسه بولي، اسلام دغه د فطرت نقاده قوه ټينگوي، او په تبليغ او ښوونه يې په خلكو كي كري، وروسته نو د دغي قوې ټينگار په يوه بله ذريعه كوي هغه نو احتساب دى، چي په اصولو د تلقين د علم النفس پر ډول سم، د نفس لوامه او وجدان تقويه او ملگري كوي، ځكه نو تبليغ او امر په معروف د اسلام يو مهم جز دى، يأمرون بالمعروف و ينهون عن المنكر و يسارعون فى الخيرات (آلايه).

د خوشحال تربيوي او اخلاقي نظريه :

خوشحال خان د انسان فطرت او خټه و هر څه ته مستعده بولي، او د انسان د لوړتيا او سړيتوب له پاره روزنه ضرور گڼي، دى وايي چي انسان هم كښته كېداى او هم لوړېداى سي او د فطرت هر راز ارتقاء ته مستعد وي :-

دا سړى چي فرشته دى هم شيطان دى
كه سړى و خپل عمل ته نـــــگران سي
يو په بد عمل كي ځي تحت الـثراء ته
بل په ښه عمل كي پاسه په اسمان سي

په دې دوو بيتو كې د انسان د فطرت دوه پلوه وښوول، وروسته نو خپله تربيوي نظريه داسي ښرگندوي :-

تربيت كه د باغوان له لاسه مـــــــومي
په هر ځاى باندي گلونه د بوستان سي
هر استاد سره چي كښني يو ښـــو ورځي
د هغه هــــــــنر په ده كي نمايان ســي
د نېكانو په صحبت كي به ښه كـــېږي
اوليا له اوليا نه راعــــــيان ســـــــي
د مــــــغلو سره كېناسته مـــــغل سه
د افغان سره كه كښني نور افـغان سي
د خوشحال سره كه كښني يو ښـو كاله
دا د غره خټك به واړه شاعـــران سي

خوشحال خان وايي كه يو وار د سړي په بده تربيه سره بد خويونه په دماغ كي كېناسته، بيا يې بېول او لېرل

(c) ketabton.com: The Digital Library

کول هم ګران کار دی :-

که بد خوی په چا کي کېني نور عادت سي
عادت نه درومي له شـــــــــخصه په تعذير

په دې نظريه کي د ټينګار د اعتباد چي ګوستاولوبون د فرانسې وروستني فيلسوف يې طبيعت ثانوي بولي، خوشحال خان کټ مټ لکه د اوسنۍ زمانې د علم النفس او د روزني علماء دغسي تفکر لري، اما په نظريه کي د وراثت او فطريت د اخلاقو هم لکه ځيني فلاسفه چي دمخه مو نظريات ذکر کړه خان صائب نظريات لري، او په بديهي الفاظو او ښکاره تمثيلاتو خپله نظريه تمثيل کوي :-

چي وودلي وي په ذات توره شړۍ
سپينول يې و هر چا وته دي شـــاق

يا :-

د عسل سره يې خوره خوږه به نه سي
مرغونې چي ترخه ده په ميـــــــــثاق

يا :-

که کارګه غوندي يې فهم وي خوشحاله
هيـڅ استاد به شين طوطا نه کړي ناطق

دا نظريه کټ مټ د اوسنيو لويو علماوو او د روزني د علم د پوهانو لکه ويليام جيمس د امريکا او نورو ... نظريات دي، زموږ په مشرقي پوهانو کي هم اکثر پوهان خاص بيا سعدي په ډيرو ځايو کي د دې نظريې سيله کړې ده.

د خوشحال خان اخلاقي نظريات عيناً هغه نظريات دي، چي اسلام يې لري، د انسان د فطرت انحطاط او ارتقاء قرآن عظيم په دې ژبه ښيي (لقد خلقنا الانسان فی احسن التقويم، ثم رددناه اسفل السافلين) دا خو د انسان هغه لوړتوب او کښته والی دی چي خوشحال خان يې په لوړو بيتو کي له مشکوه الٰهی څخه اقتباس کړی دی، وروسته نو په (الا الذين آمنوا و عملو الصالحات) کي چي د نبوت د تربيت نتايج دي بيا د روزني او پالني ګټي ښه ښکاره دي. خان پخپله اخلاقي او تربيوي فلسفه کي دغسي د خپل دين او قرآنه استفاده او استفاضه کړېده، او په دې ژبه دا آسماني اسرار او فيوض بيانوي :-

چي ظلوم جهول ياديږي، کُنت کنزاً هم پوهـــېږي
ته و دا ته نظر مکړه چي دا غوښي استخوان يې

دغه بدله ټوله په (۵۹۱) مخ کي وګورئ. دغسي هم د ۱۱۷، ۱٦۰، ۲۲٤، ۵۱۷ مخو په بدلو کي دغه حقايق ښه بيان سوي دي.

ځکه چي خان په دنيا کي د اخلاقو د تبليغ او تربيت په ګټو پوه دی، نو دی هر کله پخپله کلام کي د ښو خويونو تبليغ او د بدو خويونو تقبيح کوي، او په ډول ډول اخلاقي مضامين لري، چي تاسي به په دې کتاب کي هر ځای خاص بيا په رباعياتو او قطعاتو کي وګوری.

(c) ketabton.com: The Digital Library

فلسفي خوشحال خان :-

فلسفه خو د انسان د ذهني ارتقاء سره يو ځاى پيدا سوې ده، او د فلسفې خاوندان له ابتداء څخه تر اوسه پوري په بشر کي د لوړ مقام څښتنان دي.

په شاعري کي خو هم فلسفه له ابتداء څخه ګډه وه، بلکي فلسفه د ادب روح دى، او فلسفي افکار د ټولو ملتو په شاعري کي سته، فلسفه خو د شيانو د حقايقو درك دىکماهي او پېژندنه د هغو شيانو ده چي په عقل او خارجي حواسو اړه لري[٢٦] د فلسفې لومړى حد د علومو مينه او منځ يې حتى المقدور د موجوداتو د حقايقو پېژندنه ده او پاى يې علم او عمل دى[٢٧] ځکه چي شعر هم د طبيعت ترجماني، او د فطرت او ضمير ږغ دى، او د شيانو په حقيقت کي تفکر هم د انسان په خټه اخښلى دى نو شعر او فلسفه پر يوه نقطه تقاطع کوي.

د مشرق ډېر شعراء او ويونکي سړي فلسفي افکار هم لري، په پارسي کي د سعدي، حافظ، بيدل، خيام او ابن يمين او نورو کلام د فلسفې څخه ډك دى. په عربي کي هم د اموي او عباسي دورو ويونکي په شعر فلسفه ګډوي، لکه ابوالعلاء او احظل، مهيار، بشار او نور د پښتو شعر هم په فلسفه کي د پارسي او عري سره نژدېوالى لري، شعراء ډېر ځله فلسفي افکار په خپلو ويناوو کي ښکاره کوي، د خوشحال خان اخلاقي او تربيوي فلسفه خو موږ دمخه وښووله، اوس به نو د مثال په ډول د ده ځيني فلسفي افکار هم ښکاره کړو :

معنوي فلسفه :-

لکه د اخلاقو په بحث کي چي وښوول سوه، د بشر د پوهانو ډلي پخپلو افکار کي سره بېلي دي، ذوقيون د بشريت ټوله ژوندون او مصالح پر خوند بنا کوي، ماديون د ظواهرو پر خوا دي، مګر خان خو په فلسفه کي د هغه تفکر طرفدار دى، چي انسان يوازي دغه ظواهر او خوند نه بولي، بلکي ځيني معنوي و روحي خواص او مزايا هم ورته ثابت بولي، دوى وايي : ښايي انسان په دې ظاهري شيانو کي پاته نه سي او باطن صفا کړي او لرونکى د معنويت سي. ولي چي په دغو ظاهري اکثرو شيانو کي چي اساس يې ذوق دى حيوان هم د انسان سره شريك دى، حال دا چي انسان خو انسان دى، او حيوان نه دى .

خوشحال خان دغه فلسفه چي د بشر اکثر پوهان يې مبلغ دي، ډېره بيانوي د ده په کلام کي هر ځاى و حقايقو او معنوياتو ته بلنه سته، او يوازي ظواهر د بشريت له پاره لازم نه ګڼي، مثلا وايي :-

د سړي قدر قيمت په اعـــــــتبار دى
چي خواږه ورځني ولاړل ګنى کاه سي

خوشحال خان وايي دا د دنيا خوندونه او لذتونه ټوله فاني دي، د فاني او بې پايه شي غوښتنه پوهي نه ده، ځکه نو انسان ته د معنوياتو پلټنه ضرور ده :-

اورنـــــګزېب چي آرايش د تخت و تاج کا
تخت و تاج به يې مرګى تاخت و تاراج کا
په جهان کـــي به يې پاتو ښه بد نـــوم سي
ده زده چاري د کسرا که د حـــــــجاج کا؟

(c) ketabton.com: The Digital Library

حيرت :-

فلسفه خو د حقايقو پر درك بنا سوې ده او فيلسوف هغه څوك دی چي د دغه كاره سره مينه لري، مګر كه تاسي ټوله د دنيا فلسفه وپلټئ او د پوهي د پوهي خاوندان وپوښتئ هيڅوك د حقيقت په درك كماهي نه دی كامياب سوی، پوهان وايي : چي د پوهۍ پای حيرت دی، سقراط هغه وخت پوه سو، چي پخپله ناپوهي وپوهېدی، د دنيا لوی لوی فلاسفه په پای كي پخپله ناپوهي او عجز قايل سوي دي، امام فخر الدين رازي د خپل عمر په پای كي وايي : (معلوم شد كه هيچ معلوم نشد)، بوعلي سينا وايي :-

دل گر چه درين باديه بسيار شتافت
يك موی ندانست ولی موی شـگافت
اندر دل من هـزار خــورشــيد بتافت
و آخــــر بكــــــمال ذرهٔ راه نيافت

لامارك ويلي دي : چي زموږ ټوله علم تر دې نه زياتيږي چي موږ په خپل جهل اقرار وكړو. سپنسر د انگليسانو فيلسوف هم داسي په خپله ناپوهي قايل دی : "د شيانو د حقايقو د پوښتني په جواب كي بېله دې څه نه سوای ويلای چي په هيڅ نه پوهېږو". خلاصه د حقايقو پلټنه و انسان ته مقدور نه ده، تر دې اندازې چي ځيني فلاسفه په لا ادريت هم قايل دي، او د فلسفې پای دغه حيرت دی و بس !

فن المحبآ فما ادق فنه
متحير فــيه اما الرازی

خوشحال خان هم يو مفكر او پوه پښتون دی، دی عقل د ټولو حقايقو د پلټني او تحقيق قابل نه بولي، او پر خلاف د عقليونو خپله فلسفه داسي ښكاره كوي :-

مكړه نادانه د نـــــــــــكړو كار دی
دا چي پرې خېژې غاښی دشوار دی
خر دي كمزوری زبون لـــــــيده سي
چي دي پر ايښی دا هونـبره بار دی

خوشحال خان چي هر څه په عقلي سير كي زغرد سوی او خپله قوه يې د فلسفې په لار كي صرف كړې ده، په هيڅ نه دی پوهېدلی او په حيرت كي ډوب دی، دی وايي :-

ما چي نظر وكړ په ذرات په موجـــــــــــودات
گول په جهان راغلم ترې به گول دروممِ هيهات
يو څادر تر ميان وي فهم پاتو سي له كـــــاره
دا هونبره كيسي هونبره ادراك د ســــــماوات
هيڅ ولي نبي يې درست اسرار مــوندلي نه دي

(c) ketabton.com: The Digital Library

لويه کارخانه ده که وګـورې کـــــــائنات

حيرت خو په حقيقت کي د فلسفې پای او نتيجه ده، له سقراطه تر ابن سينا پوري ټوله و پاخه مقام ته د فلسفې په دغه ځای کي رسېدلي دي، خان د دغه حال په بيان کي څرګنده ويناوي لري، مثلاً وايي :-

حيران يم نه پوهېږم چي زه څه يم څه به سم

له کومه يم راغلی بيا به کوم لوري ته ځـــم

جهان يو کټوری سو زه په مثل د مېږي يم

حيران پکي جاروزم لاس و پښې پکي وهم

تر دې لا لوړ يو ګام ورهيسته خوشحال خان په فلسفي ژبه د دنيا حقيقت داسي ښکاره کوي :-

دنيا وته چي ګورم کاروبار ته د وګـــــــړي

د اوړکيو تماشې دي زه يې هم ورسره کړم

د ژوندون فلسفه :-

د ژوندون اسرار خو کماهي چا نه دي موندلي، او د فلسفيانو د پلټني پای لکه لوړ چي مو وويل، دغه حيرت او ناپوهي ده، مګر د ژوندون د تېرولو او ډول په باب کي هم پوهان مختلف او ډول ډول آراء لري، که په لنډو الفاظو سره ووايو، فلاسفه په دغه موضوع کي دوې ډلي دي، لومړۍ هغه ډله ده چي د نفي د خوا طرفداران دي يعني د ژوندون پر ځای يې مړينه مدنظر ده، دوی د ژوندون د ترخو او مشکلاتو په مقابل کي تېښته کوي، نه ټينګار، دا هغه مقام دی چي زموږ په اشنا الفاظو کي بېخودي ورته وايي، دوهمه ډله هغه پوهان دي، چي په تنازع للبقا قايل دي او دنيا د زيار او جهد ميدان ګڼي، او وايي چي د انسان ښېګڼه په دغه کي ده چي د مادې په تسخير کي تل جګړه او زيار وکړي.

د لومړي فکر سټه په زاړه يونان کي افلاطون او د ده ملګرو اېښې وه، او په اوس عصر کي دا فکر د قنوطي او متشائم پوهانو خاص بيا د بدليدونکو مشر شوپنهاور له خوا په نوي ډول او نوې ګېڼه راوتلې ده.

د دوهم فکر سيله کوونکي خو د يونان د يمقراطي او ماديون پوهان وه، چي په نوې دنيا کي کانټ د دغه فکر روزونکی او نيتشه يې په مقابل کي د نفي کوونکو قنوطي پوهانو خپروونکی دی، دا ډله د اثبات او جهد للبقا پر خوا دي، او نيتشه د ژوندون فلسفه د اقتدار پر غوښتنه بنا کوي، د انګليسي ډاروين د نشو و ارتقاء فلسفه خو هم پر دغه اساس ټينګه ده او د ژوندون له پاره جګړه د ده د مادي فلسفې اساس دی "ته له دغه ځايه ولاړ سه چي زه دلته کېنم" دا مسلك د خودۍ او ځان ځانۍ طرفدار دی، او نن ورځ هم په دنيا کي دغه فلسفه پر مختللې ده، ملل هم لکه افراد، خپلواکي غواړي، او د بل چا اقتدار چي د خودۍ نافي دي، له ځانه اړوي.

د المان قنوطي فيلسوف شوپنهاور وايي چي : ځان ځاني اصل او سټه د ټولو ناورينونو او ويرونو ده، تر هغو چي سړی ځان د ژوندون مرکز ګڼي، راحت ته نه سي رسېدلای، دی وايي چي ژوندون او د ژوندون خواهش يو غم دی، نو تر هغو چي دغه خواهش ورك نه سي غم هم نه ورکيږي، نو په حقيقت کي غم ثابت او اصل دی، خوښي د غم له لړوالي څخه مينده کيږي، په شاعرانو او ويونکو کي خو د دغه دواړو مسلکو طرفداران سته، مصلاً ابوالفرج روني وايي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

عنقای مغربست درین دشت خــــــرمی
خاص از برای محنت و رنج است آدمی

فردوسي د دې بلي خوا عقايد داسي وايي، او جنګ اساس د حيات ګڼي :-

اگر خود نزادی خردمند مرد
نبودی ورا روز ننگ و نــــبرد

حکيم سنايي دا ميدان د تنازع للبقا په دې ډول عارفانه تنقيد او تصوير کوي :-

این جهان بر مثال مرداریست
کر گسان گرد او هـــزار هـــزار
اي مر آن راهمی زند مـــخلب
آن مر این را هـــمی زند منقار

که دې دوو فلسفو ته په غور وګورو، راښکاره به سي چي حقيقت په اعتدال کي دی او امر په قرار د اسلامي مسلك بين الامرين دی، د دې زمانې په پوهانو کي د هند مشهور اديب او فيلسوف علامه اقبال چي د اروپا د فلسفې مکاتب يې لوستي او يو محقق سړی دی، ده اسلامي د ژوندون فلسفه غوره کړې ده، چي اعتدال او صراط مستقيم دی، اسلام که څه هم له يوې خوا دنيا فاني ګڼي، او حب د دنيا د ټولو خطاوو سر بولي،"حب الدنيا رأس کل خطيئة" اما په عين زمان کي مسلمانان په جد او جهد سره هم امر کوي، ولي چي اساس د حيات دغه جهد دی، نو اسلام خو نه لکه ماديون يوازي دنيا د تنازع للبقا ميدان بولي او نه لکه رهبانيون او قنوطيون د دنيا په نفي او ترك امر فرمايي، بلکي امر بين الامرين دی، او سعادت هم په اعتدال کي دی.

د دنيا وراني خو لکه په رهبانيت کي چي ده دغسي هم په ماديت کي ده، رهباني د جد او جهد ميدان ته نه راځي، مادي تل پر دنيا سري اتري ولاړ وي، د نن ورځي مدنيت وراني چي پوهان ويني، هم د ماديت له افراطه څخه ده.

اسلام نه په رهبانيت او نفي انسان و کښته والي ته بيايي، چي لا رهبانيه فی الاسلام او نه يې په دنيا کي داسي غوټه کوي، چي پای يې جګړه او ورانی سي، (اعدلوا فهو اقرب للتقوی). علامه اقبال دغه اسلامي فلسفه چي په حقيقت کي اساس د ټولو ښېګڼو ده په دې ډول په دوه بيت کي ښه ادا کوي :-

تنی پيدا کن از مشت غـــــــباری
تنی محکم تراز سنگين حصاری
درون اودل درد آشــــــــــــنایی
چو جوئی درکـــنار کـــوهساری

زموږ پښتون فيلسوف خوشحال خان په دې باب کي خورا پخه فلسفه لري او نظريات يې ډېر صائب دي، علامه اقبال خو د فلسفې دغه جګ مقام پسله ډېرو ويلو او لوستلو څخه ميندلی دی، د برلين او لندن د فلسفې مکاتب يې غوښتي دي، وروسته نو د مشرق په ټولو فلسفو کي ګرځېدلی دی، مګر زموږ پښتون نامتو سردار خو د پښتنوالي په فطانت او پوهي دغه حقيقت ښه ليدلي او ويلي دي، د پښتونخوا په لويو غرو کي يې د يونان او عربو او اروپا د فلسفې لب لباب ميندلي او ږغولي دي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

موږ به لاندي د ده مهم افکار په دغه موضوع کي د فلسفي لنډ لنډ وښیو، پسله دغه څخه به نو تاسي پخپله دې پښتون ته د یوه نامتو فلسفي او مفکر لقب ورکړی .

د خوشحال خان د ژوندون فلسفه هغه د اعتدال فلسفه ده چي د نبوت له مشکوه اقتباس سوې ده، ځکه نو خورا پخه او ټینګه ده.

شوپنهاور وایي : "اویا کاله کیږي چي زه فکر وهم، اما بېله دې مي بله نتیجه نه ده اخیستې، چي انسان د دې له پاره دی، چي په ویر او ناورین کي به مري". خان وایي :-

خلق واړه د اندوه په دریاب ډوب دي
کله کله له دریابه ســــــــــر بلند کا

دا هغه فکر دی چي ښادي او خوښي د ویر لړوالی بولي، خلق د ویر د دریاب څپو اخیستي دي، خوښ او مسرور خلك داسي دي، لکه مفروق چي کله کله له اوبو سر راوباسي، بل ځای وایي :

ما په دا جهان کي غوښته مونده نه سوه
که په بل جــــــــــهان پیدا سي خرمي
چي په هیڅ ساعت خالي نه وي له غــمه
مــــــــــــگر غم لره پــــــیدا دی آدمي

بل ځای دا فلسفه په دې ژبه څرګندوي :-

خواره حـــــــــــیرانه بني آدمه !
چي دي خمیر دی خاوري له غمه
یو دم که وخـاندې په دا دنیا کي
پیا دي ژړا وي په څـــــو څو دمه

خوشحال خان ویر د انسان په خټه اخښلی ګڼي، او په دغه نظریاتو سره دی د بدبینۍ او تشائم د مسلك Pessimism ملګری دی، دی دا هم وایي چي ویر د ژوندونه سره لازم دی، ځکه چي که ویر نه وي، خوښي به هم نه وي، د ترخو په سبب د خوږو قدر ښکاره کیږي :-

په باغ کي خلك په مېوه شخوند کا
په خوله کي هره مېوه خپل خوند کا
ترخه هم ښه دي په دا جــــهان کي
د خوږو قدر ترخه څرګـــــــــند کا

دا ګویا د ده د نظریې یو فلسفي او ظاهري تعلیل او برهان دی.

دا خو د خان نظریات وه په غم کي، مګر سره د دې هم خان په دنیا کي د کار او عمل یو جدي روح لري، او د مادي دنیا د انسان له پاره د زیار او جهد یو ارت ډګر ګڼي.

په دې ډول دی په بین الامرین قایل دی، په یوه خوا کي مفرط نه دی، د ده حیات که څه هم په ډېرو آلامو لړلی او ډېر ناورینونه پر ورغلي دي، سره د دې هم د ده د جهد روح نه دی مړ، او د نړۍ د څپو سره د مېړاني مقابله کوي، له

(c) ketabton.com: The Digital Library

دغه بیته د ده د پښتنوالي عملي روح ښه ځلیږي :-

د جهان غمونه ټوله پکي ځای ســـول
شکر دا چي زړه مي لوی راکړوما هم

خوشحال خان د زمانې د حوادثو سیلۍ ته داسي دی لکه غر، چي هیڅکله نه ښوري او نه اثر پر کولای سي :-

د عالم ډیري خبري لور په لور توري لښــــکري
زړه مي نه خوځي له ځایه غر خو هسي وي کنه

د هر شاعر کلام د ده د اخلاقو او زړه او د ده د نفسیاتو هنداره ده، فقط دغه یو بیت کافي دی چي زموږ د فیلسوف او پښتون ادیب د پښتنوالي ثبات او د زیار او جهد فلسفه دي څرګنده کي، نو یې لنډه دا ده چي خان د ژوندون فلسفه یوازي غم او درد او نری والی نه بولي، او نه یوازي د تنازع او جګړې پر خوا دی، بلکه یوه معتدله فلسفه یې غوره کړې ده، چي و تحقیق ته نژدې ده.

صوفي خوشحال خان:-

د تصوف په تسمیه او اساس کي پوهان ډول ډول افکار لري، حضرت معروف کرخي یې د رباني حقایقو تعقلً او قشمیري یې د "انتهایي حقیقت پوهنه" بولي[۲۸]. په اصل کي خو متصوفانه افکار په ټولو زړو ملتو کي هم وه، د هند ویدانت او د نوي فلاطونیت د فلسفې افکار خو اکثر د تصوف سره سموالی لري، فلسفه او تصوف تر دې اندازې سره ګډ دي چي د تصوف نوم هم ځیني علماء له سوف مشتق او معرب ګڼي، ابوریحان بیروني (٤٤٠ هـ وفات) لیکي :

"هذا رای السوفیه، و هم الحکماء، فان السوف بالیونانیه الحکمه و بهاسمي الفیلسوف پیلاسوپا ای محب الحکمه و لما ذهب فی الاسلام قوم الی قریب من رأیهم سموا باسمهم ...[۲۹]"

حکیم عمر خیام بلخي وایي : چي اهل تصوف په تفکر او اندیښنه سره د معرفت غوښتنه کوي، د باطن تصفیه، د اخلاقو تهذیب، د نفس نامانته پاکي، د طبیعت له تورکنو څخه کوي، چي دا لار دمعرفت له پاره تر ټولو ښه ده[۳۰]، حضرت امام غزالي هم خپل وروستنی تحقیق او سمه لار تصوف ګڼي[۳۱]. نو تصوف یو مسلك دی چي اسلامي پوهان وایي، په قرآن عظیم کي چي هر ځای د کتاب سره لفظ د حکمت راغلی دی، مطلب پکي دغه پاك مسلك دی[۳۲]، په سورهٔ بقره کي دي "و یعلمکم الکتاب و الحکما" په حدیث شریف او سنت نبوي کي د ایمان سره احسان ذکر سوی دی (لکه په صحیح بخاري ابواب الایمان کي) حضرت شاه ولي الله صاحب دهلوي محدث وایي، چي په احسان کي مطلب اسلامي تصوف دی[۳۳]. ځیني پوهان تر ډیري پلټني وروسته په دې قایل دي چي تصوف پر دوه ډوله په مسلمانانو کي راغلی دی، یو فلسفیانه تصوف دی چي د اسلام اکثر حکماء او پوهان په دغه ډله کي دي، لکه ابن سینا، فارابي، خیام او د اخوان الصفا لیکونکی، چي د دوی فلسفه د اشراقیت او د نوي فلاطونیت له مدرسو څخه اخیسته سوې ده[۳٤].

دوهمه ډله د اسلامي او دیني تصوف والا ده، چي دغه ډله هم څه نه څه فلسفي افکار لري، مګر استفاضه و استفاده یې له مشکوه د قرآن او سنت نبوي ده، اسلامي عرفاء ټوله په دغه ډله کي شامل دي چي مشران یې حضرت امام غزالي، شیخ محی الدین عربي، حضرت ابن تمیمه، حضرت مولانای رومی (بلخي) او نور مشاهیر عرفاء او متصوفین دي.

په عربي او پارسي ادب کي خو د دغو دواړو مسلکو خاوندان لیدل کیږي او تصوف د پارسي ادب روح دی، شبلي

(c) ketabton.com: The Digital Library

نعماني وايي چي تر تصوف دمخه پارسي ادب يو خالي كالبت و[۳۵]، لومړی حضرت شيخ عطار او مولانای رومي او نورو شاعرانو تصوف په پارسي ادب ګډ کی، چي تراوسه پوري تصوف د ادبياتو روح دی.

په پښتو ادبياتو خو هم لومړی ابتداء سوې ده، د پښتو د شعر لومړی نشو ونما ادبي ارتقاء د مغولي اکبر پاچا له عصره شروع کيږي، په دغه وخت کي په هند او ايران کي د تصوف مسلك غالب و، او د ننګرهار او اټك په پښتنو کي يو سړی و، چي بايزيد بن عبدالله نوميدی، او اصلاً د کندهار له خوا او وروسته په اورمړ کي د کاڼ کورم ميشته سو، دا سړی وروسته په پير روښان مشهور سو، او ډېر مريدان يې وميندل، د اکبر پاچا له صوبدار سره يې سخت جنګونه وکړل ، دا سړی يو کتاب هم لري، چي خيرالبيان يې نوم دی، او اقوال يې ټوله متصوفانه دي[۳۶].

پير روښان په هند او ايران او تورکستان کي ډېر سفرونه کړي وه، د ده عقايد و باطنيه او قرامطه ته مايل دي، او لکه اخوند درويزه چي ليکي ده په پښتو په پارسي په هندي اشعار ويلي او خپل افکار يې پکي راوړي دي[۳۷]. پير روښان په پښتو او پښتو ادب کي افراطي او فلسفيانه تصوف افکار داخل کړه، او اخوند درويزه هم د ده په مقابل کي مخزن الاسلام او ارشاد الطالبين او تذکره الابرار کتابونه نشر کړل، د پير روښان شاګردانو هم ټوله تصوف په پښتو کي داخل کړه، ميرزا انصاري چي يوسفزی و، يو کامل ديوان د تصوف په پښتو جوړ کړ[۳۸] تر دوی وروسته نو تصوف هم د پښتو اشعارو، يو مهم ټوك سو، او ټولو شاعرانو پر دغه موضوع څه څه ويلي دي، لکه عبدالرحمن، حيمد، عبدالعظيم، ارزاني او نور ...

د خوشحال خان تصوف :

خوشحال خان په تصوف کي ښه ويل او خواږه اشعار لري، د ده تصوف اسلامي دی، که څه هم کله کله د فلسفي ګراني ويناوي او غامض بحثونه هم کوي، مګر د افراط له خوا څخه ځان ګواښي، خوشحال خان په طريقت کي د شيخ رحمکار مقلد دی، او د ده تصوف هم لکه چي له دغه مشعله رڼيږي، دلته به موږ د خان ځيني متصوفانه افکار وليکو :

د جمال مشاهده :

د عرفان او تصوف په اساس کي د قدرت د جمال ننداره ګڼه ده، عارف د دنيا مختلف مناظر ګوري، او د هر يوه څخه د عرفان او تحقيق برخه ټولوي، په قرآن عظيم کي چي ډېر ځايونه د قدرت د آثارو د مشاهدې ارشاد سوی دی، د ارشاد د هدايت سټه ده، (وفی الارض آيات للموقنين و فی انفسکم افلا تبصرون "الذاريات ۲۰ _ ۲۱").

دا دنيا يوه ښکلې دنيا ده هر شی يو نظام او تناسب لري، عارف چي هر شی ويني د حقيقت نور پکي ځليږي، او د جمال وړانګي ځني غورځي، عارف له مصنوع د صانع د قدرت مشاهده کوي، او له دغي لاري لوړ مراتب مومي، سعدي وايي :-

برګ درخـــــتان سبز در نظر هوشيار
هر ورقش دفتريست معرفت کردګار

دا مسئله په تصوف کي دومره عامه ده، چي هر څوك په يو راز تعبير په کوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

زنده در عـــالم تصویر همین نقاش است
خواب غفلت همه را برده و بیدار یکی است

دا هغه مقام دی چي "الله نورالسموات والارض" کي ذکر دی، صوفي د دغه نور په ننداره کي دومره محوه کيږي چي پای يې حيرت دی، ابن فارض مصري وايي : "زدني بفرط الحب فيك تحيراً" !

خوشحالخان په دغه موضوع کي ډېر دمخه دی، دی لکه صوفيه انسان عالم کبير بولي، او د انسان له پاره د ځان پېژندنه د معبود معرفت گڼي،او په "من عرفه نفسهُ فقد عرف ربهُ" قايل دی، د کتاب په لومړۍ بدله کي وگورئ، خان د انسان د بدن عجائب يو يو ښيي، وروسته نو د معرفت فلسفه او د خپل تصوف سټه پر ټينگوي او وايي :-

هر وېښـته چي په صورت باندي ليده سي
که پر خير سي د شناخت ور به درته واز کا
خـــــاص بنده د خدای هغه گڼه خوشحاله
چي د ځـــــــان په معرفت يې سرفراز کا

خوشحال خان د معرفت په دنيا کي بېله دغو ظاهري حواسو، چي د مادي خواص دي، يو بېل روح او بېل باطني حواس هم مني، چي هغه نو د معرفت وړ بولي، چي په هغو سره حقايق درك کيږي :-

عارفان د سر په سترگو گوتي کېږدي
د خپل زړه په سترگو گوري تماشا کي

دا دنيا د ننداري ميدان دی، او له هري خوا د معرفت انوار اوري :-

په هر لـــــوري نوبهار دی غوړېدلی
سترگي وخوره جي به دا ننداره نه کا

خوشحال د مصنوعي له ليدو څخه د صانع قدرت مني، او په دې ډول استدلال کوي :-

که دي سترگي د عرفان سته مبارك سه
د گلـــــــزار په ننداره چي استقلال کړي
گل ته هسي رنگ و بوی ورکــړی چا دی؟
د لاله د گل چـــــــا هسي پاني لال کړي

د جمال په ننداره کي سړی حيرت ته ځي، او په پای کي له هر شي څخه د معرفت برخه اخلي.

په و تورو خاورو هسي حسن ورکا
زه حيران پاتو په صنع د خالق يم

خان په دنيا کي تر مادي قوت روحاني واك مهم گڼي، او دا د تصوف فلسفه په داسي ژبه وايي :-

د صورت په زور قوت، غر نه ماتيږي
که خبر يې د کـــــوهکن په زور قوت

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي د روح قــوت پيدا سي قمر شق کا
پر هر لــوري يې په مخ درومي نصرت

په دې بيتو کي د خان د تصوف افکار ښه څرګند دي :-

راسه وغــــــــــړوه سترګي
د جهان ننداره ګـــــــوره
چي ښايست لري په ستوريو
د آسمان ننداره ګـــــــوره
د دې خپل وجود په باغ کي
په هر شان ننداره ګــــوره
چي هر ګل وته نظر کـــــړې
د باغوان ننداره ګـــــوره

وحدت :

وحدت د تصوف روح دی، صوفي لومړی د نفس تزکيه او تصفيه کوي وروسته نو له ماسوی الله څخه ځان ژغوري، په هره اندازه چي د ده دغه عزلت او ليري والی له ماسوی الله څخه ډيريږي، هغومره د وحدت خوا ته نژدې کيږي، څو په پای کي په ټوله کائناتو کي بېله يوه (واحد) بل څه نه ويني، چي د نورو فنا راغله، نو د حق وجود پاته سي و بس. دا مقام په تصوف کي ډېر لوړ دی، صوفيان پکي ورك دي. منصور بن حلاج په دغه لار کي ځان بايلو، اوحدي کرماني وايي :-

پس باش يقين که نيست والله
موجود حقيق ســــــوی الله

د وحدت مسئله په تصوف کي لومړی د شهود په ډول وه، وروسته د وحدت الوجود په ډول سوه ، په دې بيت کي دا دواړه ډوله خلص تعبير سوي دي :-

هر چيز که نشان هســـتی دارد
يا پرتو روی اوست يا اوست ببين

خوشحال خان هم د تصوف د دغو خوږو څخه برخه لري، د هغه وخت چي حقيقي جمال په هره خوا کي ويني وايي :-

که مسجد ګـــورې کـــه دير
واړه يو دی نسته غـــــــير
يو مي بيا موند په هــر څه کي
چي مي وکــــــړ د زړه سير
هغه ځای په ســــــير ګرځم

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي ترې نه رســــــــــېږي غير
په احـول بانـــــدي يو دوه سي
ځــــــكه نسته باندي خــــــير
خوشحال يو ويني خوشحال دی
ورته ورك دی غــــــير و زيــــر

د دنيا د پوهانو جدال، د فلاسفه و قيل و قال د حقيقت په لار كي ډير دي، ماديون يوې خواته ځغلي، عقليون بله لار اخلي، خوشحال خان دغه اختلاف د ناپوهۍ له پوله ګڼي او وايي :-

خلق نادیده دي په خبرو پسي ځــــغلي
جار تر عارفانو چي په حال دي پوهېدلي
دواويا مذهبه پكي هونبره قال و قـــــيل
واړه سر هوا پخپل مطلب پسي دي تللي
واړه نور د لمر دی هم دننه هم دبانــدي
هر چرته دا نور دی پر هر ښهر په هر كلي

په دې بيتو كي خوشحال خان د شېرازي حافظ هغه مشكل حل كړی دي چي دو اويا مذهبه يې ورك كړي :-

جنګ هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه
چون نديدند حقيقت ره افسانه زدنـد

دا حقيقت چي حافظ يې ستايي، هغه حقيقت دی چي خوشحال خان يې بيانوي (واړه نور د لمر الخ) د عارفانو د عرفان پای دغه دی چي خان ويلي دي :-

يار مي هسي رنګ ځائي وكړه په سترګو
چي و هر لوري ته ګـــــــورم واړه دی دی

دا دی د رياضت او تصوف او مجاهدې او سير آخر، چي يوه بل عارف هم ويلي دي :-

در هر چه بنگرم تو پـــديدار بودهْ
ای نانموده رخ تو چه بسيار بودهْ

فنا :

فنا د تصوف مهم مقام او د سنګړو ډکه لار ده، څو انسان دا لار پرې نه كي د وحدت مقام ته نه سي رسېدای. شېخ عطار قدس سرهُ وايي : (التوحيد اسقاط الاضافات) ، صوفيان د ځان فناعين فنا بولي، او د (موتوا قبل ان تموتوا) مطلب هم دغه ګڼي ، فنا په مجاهده سره مونډله كيږي او ډېر زيار غواړي، چي انسان تر خپلو ټولو طبيعي خواهشو تېر سي، خوشحال خان دا د تصوف مقام داسي ښيي :-

همېشه كه ژوندون غواړې درته وايم
همېشه كوه د نفس سره جـــــهاد !

(c) ketabton.com: The Digital Library

خان د وحدت د لاري سلوك تر هغو نه مني څو سړی نفی د ماسوی الله ونه کي :-

بيا ها له يګانګي له حاله لاف کـړه
که د غير انديښنې له زړه خرج کړې

بل ځای دا مجرا په دې ډول څرګندوي :-

که دا خپل صورت دي نيست په عشق کي نن کړی ای خوشحاله
بيا دي ځان د هستۍ لاف کړه وايه زه هم هســـت د ده يم

مړينه او ژوندون :

لکه چي نور انسانان مرګ ته د بيري په سترګه ګوري، بالعکس متصوفين بل نظر ورته لري، دوی مړينه عين ژوندون ګڼي، او وايي چي د انسان روح د عالم قدس سره کار لري چي بدن مړ سي، نو روح خپل مرکز ته صعود کوي، مولانای روم په مثنوي شريف کي دغه مسئله ښه اوڅاروي:-

اين بقاها از فنـــاها يافـتی
از فنا پس رو چرا برتافــتی
در فناها اين بقاها ديـــــده
بربقای جسم چون چسپيده

صوفيه تل د مړيني په ارمان ژاړي او خپل مرکز ته ارتقا غواړي :-

بشنو از نی چون حکايت ميکند
وزجدائی ها شـــــکايت ميکند
کز نيستان تامـــــرا ببريده اند
از نفيرم مرد و زن نالـــيده اند

خوشحال خان هم لکه پاخه صوفيان د انسان مرګ وصول د څاڅکي و يم ته بولي، او وايي :-

په څه شان راغلم په څه شان دروممم
قطره چي ببېله سي درومي بيا يم ته

ځکه چي په مرګ کي روحاني ارتقا ده، نو مرګ تر ژوندون ښه دی، ولي چي توره اوسپنه د هنداري په څېر روښوي.

چار د مرګوتي معايـــــــنه ده
ښه تر ژوندونه هر آئـــــينه ده
ښن تېشه ماته کا آئينه سازه کا
چي تر تېشه نه ښه آئـــــينه ده

خپلوي او مينه :

تصوف د خپلوۍ او ميني دنيا ده د صوفي په نظر کي دنيا د قدرت د جمال مظهر ده، نو چي دی د حقيقت په

(c) ketabton.com: The Digital Library

سترګو وګوري، هر ځای د هغه جمال تجليات او انوار ويني :-

چشمی داری و عالم در نظر است

ديگر چه معلم و کـــــــتابت بايد

نو ځکه د صوفي په نظر کي دنيا ټوله محبوبه ده، د هيچا سره دښمني نه لري ، حافظ په دغه مرغ د کونينو سره په روغه کي دی :-

زيمن عشق بکونين صـــــلح کل کردم

تو خصم باش و زما دوستی تماشا کن

خوشحال خان چي دې مقام ته راسي نو وايي :-

له دو اويا مذهبه سره به ســـــاز وکړي له دله

خوشحال که خبر سي په تحقـيق د عشق د کېشه

خوشحال خان له دغه متصوفانه فکره يو اجتماعي فکر هم مومي، او د بشر پر ګندو او د انسانانو پر ېول ېول اختلافاتو افسوس کوي، او

وايي :-

يو يې اصل سره دوه اويا مذهبه

خدايه څه بنی آدم فريق فريق سه

اخلاق :

د تصوف سټه اخلاق دی، تزکيه د نفس او سموالی د اخلاقو خو د صوفي ته لومړۍ وظيفه ده، خوشحال خان خو د اخلاقو و سمون ته ډېر اهميت ورکوي، د ده کلام اکثر اخلاق دي، رضا، قناعت، صبر، خاکساري، درويشي، انزوا، د وګړو چوپړ، په ورين تندي ژوندون، پټه خوله والي، تحمل او نور ټوله ښه اخلاق ده په خپل کلام کي ستايلي او توصيه يې په کړې ده، چي تاسي بې په مطالعه کي د کتاب ووينی.

پښتون خوشحال خان:-

هر ملت ځانته ځيني خواص او مزايا لري، چي هغه نو مايه د افتخار د ده وي، د هر ملت پسيکولوژي (روحيات) بېل دي او اخلاق او دودونه يې له نورو څخه جلا دي. چي په هغو سره پېژندل کيږي او په هغو اخلاقو سره لوړيږي، يا کښته کيږي !

د علم الروح پوهان خو دغه اخلاق او مزايا او ملي خواص د ملتو د ژوندون سټه ګڼي او وايي چي هيڅ ملت بېله خپلو ښېګڼو ژوندی نه پاتيږي:-

انما الامم الاخلاق ما بقيت

فـــان ذهبت اخلاقهم ذهبوا

پښتون خو يو اصيل ملت دی او هر کله پخپلو ملي ښېګڼو ژوندی دی، د پښتون ملت او ملي خواص ټوله پښتنواله

(c) ketabton.com: The Digital Library

بولي، او په پښتنو کي پښتنواله مخصوص اصول او قوانين لري، د پښتو لار د پښتنو زوړ اجتماعي ميرات دی، پخوانو پښتنو ټولو تر دغو اصولو لاندي ژوندون کاوه، خوشحال خان خو د پښتنو اديب دی، نو د ده کلام هم له پښتنوالي ډك دی، د پښتو او پښتنوالي خواص او مزايا خورا ډېر دي، چي جلا کتاب غواړي، مګر موږ دلته د خوشحال خان د وينا د پښتنوالي خوا ښکاره کوو:-

(۱) پښتون خو فطرتاً په اخلاقو او اجتماع کي عاجز دی، او بې ځايه کبر نه لري، مګر دا تر هغه وخت چي څوك د ده پر حقوقو تجاوز ونه کي، د پښتنوالي حکم دا دی، چي پښتون پر ځان باندي د بل تعرض نه سي منلای، خوشحال خان دا د پښتو لار داسي ښيي :-

که په تـــوره يې جواب ورکړې مردي ده
چي وجود دي څوك آزار کاندي په چوب

(۲) په ګرانو چارو او مشکلاتو کي ټينګار او ثبات د پښتنوالي لوی رکن دی، پښتون سر بايلي مګر ميدا نه پرېږدي، خوشحال خان پخپله هم د دې ميدان زمری دی، ده اويا کاله په پښتنواله د ډېرو ناورينو سره د زمري په څېر مقابله کړې ده، دی وايي :-

پر جـــهان د ننګيالي دي دا دوه کاره
يا به وخوري ککرۍ يا به کامران سي

دی دومره پر ځان ويسا او اعتماد لري، چي فقط ځان د ټولو مصائبو په مخ کي کافي ګڼي :-

د مـــــــــزريو مرنتوب په لښکر نه وي
مټ يې هر کله يوازي په خپل ځان سي

دی د مقصد په لار کي تر دې حده د زيار طرفدار دی :-

تر مطلوبه پوري شرط د رسېدو دی
که تـــــــامامه لار په وينو سي آلوده

پښتون د هر راز مشکل په مقابل کي نه ښايي چي د همت لار پرېږدي:-

که اسمان دي د مزري په خوله کي ورکا
د مزري په خـوله کي مه پرېږده هـــــمت

خوشحال خان د مغلو په مقابله ډېر ټينګار وکړ، په پای کي چي د هغو په لاس کبووت، هم د ده د پښتنوالي غرور او د نفس لوړتيا د هغو مظالمو نکړه ور ماته، بلکي له بنديخانې څخه د مغلو هم خپلو زامنو ته ډاډ ورکوي، د ده حماسي افکار دلته ښه څرګنديږي چي تاسي دا منظوم مکتوب ولولی:-

په مردن پــــــــرواداد نه يم
په زندان پروادار خـــــــه يم
اشرفخان دي راته کښــــلي
څه خو خوښ په خط د ده يم
پنځه مياشتي يم په بند کي

(c) ketabton.com: The Digital Library

بابا ډېر ډاډه پـــــــه زړه يم
زويه ما خو غم د تا كـــــــړ
چي ته ښه يې زه خو ښــه يم
چي فلك سره ســــــر باسي
په همت كي هـــــــغه زه يم

دا مكتوب په بند كي خان د خپل زوى اشرفخان په جواب كي ليكلى دى، خوشحال خان هغه زړه چي د مشكلاتو په مخ كي ولوېږي، د سره زړه نه بولي :-

واړه زړونه فراغت وي په ښادي كي
چي په غم كي مردانه سي زړه هغه

(۳) رشتيا :-

په پښتنواله كي رشتا ډېر اهميت لري، درواغجن ته پښتون نه ويل كيږي، خوشحال خان د رشتا په لار كي و هر راز تاوان ته ولاړ دى، كه څه هم په رشتيا كي خلك د ده سره ميرڅي كوي، مگر دى تر رشتيا نه تېرېږي :-

چي ځوان وم دا يم زوړ سوم په رشتيا رشتيا خبرو
عالم د ځان دښمن كړم كه دا عيب دى هم دي وي

خان د درواغجن خوله اصلاً خوله نه بولي، د ده په مذهب او د پښتنوالي له پلوه خوله هغه ده چي رشتيا وايي :-

چي دروغ تر خوله وباسي كله خوله ده
چي رشتيا تر خوله وباسي خوله هغه

(٤) ننگيالي توب او مېړانه :

ننگ او مېړانه هغه شيان دي چي د پښتنوالي ولي پكي ولاړي دي، كه دغه نه وي پښتنواله هم قطعاً نسته، پښتون د ننگي پر لار، سر وركوي اما بې ننگي نه سي منلاى:-

په تور توپك ويشتلى راسې
د بې ننگۍ احوال دي مه راځه مينه

د پښتنوالي دا مزيت او د پښتنو دا خاصه هغه ملي مميزه ده چي د دوى ثانوي طبيعت گرزېدلى دى، د پښتون ژوندون چي په ننگه او پښتو او مېړانه، نه و، داسي ژوندون ژوندون نه بولي :

ورځه ورځه تر دكن تېر سه
د بې ننگانو تر ژوندون ښه دي مرگونه

خوشحال هم د ننگي د لاري لېونى دى، د ده كلام د پښتنوالي دا خاصيت په ښه ډول تشريح كوي، دى د پښتو د مېړاني حقيقى معرف دى، لكه چي وايي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

ننگيالي د ننـــــګ له پاره
په هر څه لـــــــــګوي اور
سر په باد د ســــړي پرېوزه
چي يې نه وي ژوندون نور
چي په نام و ننګ اړ نه وي
که تل ژوي مـــــخ يې نور
سر په دار لك سوی ښه دی
نه لك ســــــوی پر پېغور

د ننګ سره دا ترلې ده چي د سړي همت به لوړ وي، او طمع به نه لري، خوشحال خان هم د پښتنوالي د ننګ په دنيا کي ډېر مستغني دی، د ده په نظر خپله غړکه تر سلطنت هم ښه ده :-

چي سړې شنوبې يې څښم په وخت د اوړي
بادشاهي د اورنــــــــــګزېب زما غړکه

خوشحال خان د پښتنوالي د زاړه عظمت او په هند کي د لودينانو او سوري پښتنو د شاهنشاهۍ په ياد هر وخت د حسرت اوښکي تويوي، او پښتنو ته د خپلو ورکو اخلاقو او ښېګڼو توصيه کوي :-

د بهلول او د شېرشــــــاه خــــبري اورم
چي په هند کي پښتانه وو بــــــــادشاهان
شپږ اوه پېړۍ يې هسي پـــــــادشاهي وه
چي په دوی پوري درست خلـك وه حيران
يا هغه پښتانه نور وه دا څـــــه نور سول
يا د خدای دی اوس دا هسي شان فرمان

پت په پښتو کي يوه جامعه کلمه ده، چي لو لمن لري، پښتون پر خپل پت سر ورکوي، خان وايي :-

سر دي درومي مال دي درومي پت دي نه ځي
د سړي د چاري کل خـــــــــوبي په پت ده

يا :

چي د ننګ په چارو نر نه دی خوشحاله
که يې نر ويني په سترګو هـــم ماده ده

يو وخت د خان زوی چي نظام يې نوم و، مړ سو، خان د ده مرثيه په (٦٠٢) مخ کي ويلې ده، اما ډېر افسوس کوي چي دا ځلمی کشکي د ننګ په لار کي مړ وای، ولي چي د تلتك مرګ د پښتانه له پاره پېغور دی:-

کشکي ځوان د پښتانه په ننګ کي مړ وای
نه چي ګور لره روان ســــــــو له تلتکه
چي د قــــام په ننګ کي ومـــړ هــــغه زويه

(c) ketabton.com: The Digital Library

په عالم کي د خـــــپل پلار غاړه کا لــکه

نو په پښتنواله کي هغه مرګ چي د ننګي په لاره کي وي ډېر ښه دی.

خوشحال خان دنیا او ژوندونه ټوله ننګ ګڼي، که پت نه وي ژوندون هم نسته، او د پته سره ژوندون که څه هم خوار وي، مګر ساری د پاچهۍ دی :-

جهان شرم نام و ننـــــګ دی
که دا نه وي جـــــهان ړنګ دی
چي خوشحال باندي ناستي کا
دا پـــــوزی نه دی اورنګ دی

(٥) بدائي او تمول :

په پښتنواله کي بډایي او تمول خاص د دغه له پاره ده چي نور استفاده ځني وکي، بخل او کسکی په پښتو کي نسته، پښتون د ماله سره له دې پلوه مینه لري چي په نورو یې وخوري، خان خو هم اباً عنجد سخي او غني سړی و، ده د خدای کوټه مال ټوله د سخا په لار کي صرف کړی دی، دی وایي :-

چي ګټل خوړل بخښل کا ځوان هــغه
چي توره لري د توري خان هـــــــغه
چي یې ته په ګېډه وخورې حبطه سي
د مجلس سره چي خوړ سي خوان هغه

د خان په نظر کي بډای هغه څوک دی، چي د ده د ثروت ګټه نور اخلي:-

دولتمن سړی هـــــــــغه بللی بویه
چي له سینده یې جدا د چا واله سي

خوشحال خان وایي چي زه د زرو دښمن یم، او یو ګړی یې نه پرېږدم، ننګیالی سړی خو خپل دښمن د ځان تر مخه کوي، نو ځکه زر زما له لاسه تښتي :-

زه او زر ســــــره له ځایه غلیـــمان یـــو
په جــــــهان کي غلیمان سره رغـــیږي؟
چي غلیم د مړني په نظر کـــــــــــېوزي
نور یې زړه د ده و مرګ ته پړکـــــــــیږي
شاه زلمی به خپل غلیم کا تر ځان وړاندي
و نامرد و ته به سل حــــــــــیلې دریږي

... الخ ... ص ٤٧٨

دا وه ځیني خلص مواد چي موږ د پښتون خوشحال خان تر عنوان لاندي راوړه، ځکه چي دا مضمون ارته لمن لري، نو مو د اختصار په سبب لنډ کی، البته پخپله ویونکي به هم د خان په کلام کي د پښتنوالي ډېر مزایا مومي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

توريالی او جنگيالی خوشحال خان :-

خوشحال خان محض ويونکی او يوازي شاعر نه دی، بلکي د ده د قول سره عمل او د ګای سره کړن ملګری دی، نو لکه دی چي په ويلو او شاعري او ادب کي، پلار او مشر ګڼل کيږي، دغسي هم په حرب او توره کي سردار دی، توريالي توب د پښتنو په ختړه اخښلی دی، پښتون چي توريالي نه و، پښتون نه دی. پښتون د وسلې او توري سره ډېره مينه لري، معشوقه هم د عاشق په توريالي توب نازيږي :-

توري به نه کړي نو به څه کړي

چي دي شيدې د پښتنې رودلي دينه

پښتنه مينه د بې زړه او بې توري مين عشق پېغور ګڼي :-

له سپيني توري نه دي ترپلود

پر بېګنی در کړې خوله پښېمانه يمه

خوشحال خان خو حقيقي پښتون دی، نو ځکه توريالی دی، او دی د خپل عصر يو نامور عسکري قايد ګڼل کيږي، هغه جنګونه چي ده

د مغولو د شاهشاهی د لښکرو سره ګړي دي، مشهور دي، د ده

حربي او جنګي احساسات خورا تاوده او آتشين دي، او د عمر ډېره برخه يې په جنګو کي تېره سوې ده، او په اکثرو جنګو کي يې ټپونه اخيستي دي.

د خان کلام جنګي او حربي برخي لري، او د توريالي توب په ستاينه کي داسي ويناوي لري چي د پښتنوالي ترجماني يې کوي :-

کل ګټنه ده د تــــوري

که کابل دی که کشمير

مېړني دي چي ياديږي

په ســــــندرو هم په وير

خان د حرب علمي روح لري، او هر ځای پخپله د خپل لښکر سره يو ځای په جنګ کي دربېږي :-

د تورو په ميدان کي چي سودا وي د سرونو

هغه زمان مي ګوره تل به سور وي زما آس

خوشحال خان د جنګ په ميدان کي د توري له پرهاره خوند اخلي، او دغه د مېړاني محک ګڼي :-

کله مېړني دي چي د توري په ميدان کي

دی د تېرې توري په پرهار نه وي محفوظ

يا :-

چي څرګنده سربازي کــــاندي د تورو

زه خوشحال ختړك تر هسي هنر جار سم

(c) ketabton.com: The Digital Library

توريالى سړى هغه دى، چي د جنګ خوړي خبري او ساعت يې پر تريخ نه وي، بلکي د جنګ له ميدانه خوند اخلي، د خان د خوښۍ وخت خو هم د جګړې وخت دى :-

د خوشحال خټك خوښي په هغه وخت ده
چي بريښنا وسي د تـــــــورو او د غرو

خوشحال خان خپله ازلي برخه د توري ګڼي، او په دغه برخه ډېر خوښ دى :-

بله بخره به په زور له چـــــا وانخلي
د خوشحال بخره چي توره ده له ځايه

د پښتون زوى چي وزوکيږي، کلى او کور او قام ټوله په خوښ وي، په کلي کي د يوه مېږه د زيات توب د زيري نارې وسي، ټوله په دې خوښ وي، چي يو د توري مېړه مو زيات سو، دا ملي خصيصه د پښتنو پر توريالیتوب ښه دلالت کوي خوشحال خان دا ملي روح په دې بيت کي ښه ښيي :-

يا د ښو زويو ســــــندري دي د زوو
يا د توري په ميدان کي هوى هاى دى

د توريالي ملت په ملي اشعارو کي د دوى د حماسته احساسات او افکار ښکاره وي، د عربو اشعار دغه مزيت ډېر لري، شاعران يې خپل توريالیتوب ستايي (السيف والخيل والبيداء يعرفنى)، د پښتون شاعر خوشحال خان حماسي افکار هم د ده په وينا کي ځرګنديږي، لکه چي وايي:-

لا په خوب کي په لـــــړزه پرېوزي له کټه
چي د چا تر غوږ زما د توري شرنګ سي

يا :-

په هغه هنر کي ټينګ اوسه خوشحاله
هر هنر چي ســـــپاهي لري په زړه کي

يا :-

د افغان په ننـــــګ مي وتړله توره
ننګيالى د زمانې خوشحال خټك يم

د پښتنو په نظر کي تر دغه لوړه د پېغور خبره نسته، چي سړى له جنګه تښتې او مردك پر شا وخوري :-

هغه هيڅ مــــــېړنى نه دى
چي به توره په قفا خوري

توره او د جنګ قوه خو په هر وخت کي ښه ده، او ډېر عزت او اعتبار لري ، بشريت د دې قوې تابع دى، يو عرب شاعر وايي :-

السيفُ اصـــــدق انباء من الكتب
فى حده الحد بين الجد و اللعب

خوشحال خان هم د توري د اقتدار ستاينه داسي کوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي په توره ترکـــــــتازي کا
هغه هر کله کامـــــــگار دي
چي يې زړه نه وي د تـــــوري
هغه زړونه څه په کــــــار دي
مور دي نه سي بانـــــدي بوره
چي مېړونه د کـــــار زار دي
څوك چي سته تر شرقه غربه
د تورزنو خــــــدمتگار دي

په بل ځای کي خوشحال خان خپل زوی ته داسي نصيحت کوي :-

که دي نقش د توري کښني راته غـــــوږ کړه
کامروا به سې هالـــــــــه له خپله کامه
ښه ځوانان به خپل هوډ پرېښږدې لــــه لاسه
که يې سر سي د خـــوني مزري تـــر زامه
که تل توري غشي خوري ماتي د جنگ وړي
مرد به سوړ نه سي په زړه له انتـــــــقامه

په دې رباعي کي خان د پښتنوالي جنگي روح ښه ښکاره کړی دی:-

زويه ورور مه سه چي ځـوانمرد نه وي
مرد د ټيکلي مـــــــرد د نبرد نه وي
مېړه يې مه بوله ښځه پرې نوم کېږده
چي د جنگ غشی ورباندي ورد نه وي

چي مين پر وســـــــله نه وي
مرد دي نه وايي خـپل ځان ته
لاس دي سره کا سترگي توري
ځان دي وجوړوي ځـــوان ته

خوشحال خان علاوه پر نورو جنگو تر خپل بند وروسته چي وطن ته راغی د عمر تر پايه يې د مغولو د لښکرو سره سخت سخت جنگونه وکړه او تر پايه د پښتانه په څېر د مغولو سره د خپلي آزادۍ له پاره وجنگېدی، او لوی لوی جنگونه د ده په قيادت وسوه، چي دی يې په خپله په يوه قصيده کي چي په ۱۰۸٦ هـ کي يې په برمول کي ويلې ده، داسي شمېري : د تهتر په جگړه کي ده د مغولو[۳۹] زره عسکر قتل او تاراج کی، د ميرحسيني، د نوښار، د گنداب، د خاپس جنگونه يې مشهور دي، تفصيل يې په ۵۹۲، ۵۹۳ مخو کي وگورئ. د دې حماسي قصيدې په پای کي خپل حربي احساسات داسي ښکاره کوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

ساقي راسه ډكي ډكي پيالې راكـــــړه
چي د ميو په مستي كي سم ســـرشار
پښتنو زلميو بيا لاسونه ســــــــره كړه
لكه باز منګ لي سرې كا په خپل ښكار
سپيني توري يې ګلګوني كړې په وينو
په اهاړ كي شګفته ســـــــــو لاله زار

خوشحال خان په حيث د يوه جنګي قايد، د مغولو پر لښكر باندي سخت يرغالونه كړي او خپل جنګي د پښتنوالي روح يې غليمانو ته څرګند كړي دي :-

تر اورنګ پاچا مي ويوست
تاو د بند او د زنــــــــــدان
نقش مي كېناوه د تـــــوري
په هندو په مســـــــــلمان

د ده نور حماسيات او عسكري افكار او جنګي كارنامې به د ده په كلام كي خاص بيا د قصايدو په برخه كي وګورو.

رند خوشحال خان:-

په مشرقي شاعري كي رندانه اشعار او فكاهي مضامين خورا ډېر دي، دا ګويا د مشرقي شاعرۍ يو ټوك دى، په پارسي كي له زړو اديبانو څخه تر متأخرينو پوري اكثر داسي اشعار لري، چي كله كله تر رندۍ هم اوړي. د انوري اشعار په قدماوو كي د قاآني او جلال الملك او نورو فكاهي شعرونه ډېر دي.

په حقيقت كي خو شاعري د طبيعت ترجماني ده، شاعر قلبي واردات په الفاظو سره منظوم كوي، نو انسان خو مختلف احوالونه او اوضاع لري، البته په هر حال كي چي شعر ويلى سوى وي، د هغه حال تصوير دى، سعدي د انسان حال ښه بيانوي :

گــــــهی برطارم اعلی نشینم
گهی بر پشت پای خود نه بینم

د خوشحال خان په كلام كي هم رندانه او فكاهي مضامين ډېر دي، ممكنه ده چي ځيني خلك به يې دغسي اشعار خوښ نه كي، مګر موږ د دې له پاره دغه اشعار د ده له كلياته نه دي ايستلي چي يوه مكمله نسخه منځته راسي.

ځكه چي د ده اشعار هره خوا لري، نو البته هر څوك به پر "خذماصفا ودع ما كدر" كتنه پكي وكي، اما كه څوك دغسي اشعارو ته د عيب په نظر وګوري، نو به دا ادبي سهوه وي، ولي چي د هيڅ اديب كلام له دغسي شعرو څخه خالي نه دى، كه چا د مثنوي شريف قصې او د انوري، سعدي حتى د بيدل هزليات ليدلي وي نو به زموږ خوشحالخان هم نه پروي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

وطني خوشحال خان :-

د وطن مینه او د خپلي خاوري محبت لکه چي د انسان په خټه کي سته، پښتانه خو په خاص ځېر د وطن سره مینه لري، دوی متل کړی دی چي : " هر چاته خپل وطن کشمیر دی".

خوشحال خان هم د خپله غره سره ډېره مینه لري د ده عمر د وطن د خاوري په ساتنه کي تېر سوی دی او ځان یې پر دغه خاوره وژلی دی. خوشحال خان ډېر وختونه د خپلي خوږې مېني په بېلتون لیري په هند کي تېر کړي او د وطن غوښتو په تور د وطن د غرو او ونو او ګلستان په ارمان خورا د ویر نارې وهي ، د ده زړه د وطن د مېني خوږمن دی، د بېلتانه سندري او کوکاري ځني خیژي :-

کـــه یو ځله مي رسید وسي تر سینده
نور دي مه وینم په تورو سترګو هنده
نه به سترګي د سړي په ما خوږې سي
نـــه یې مــــاته په اوبو سي د چا تنده

خوشحال خان بېله خپله وطنه پر هیڅ ځای کي نه خوښېږي :-

د خوشحال د زړه خوښي نه سي بې سرایه
خپل وطن یې پر هـر چا باندي کشمیر کړ

خوشحا لخان د هند له بندیخانې څخه خپل وطن ته داسي سلامونه او د زړه احترامات استوي :-

که ګذر پر خیرآباد وکــــــــــړې نسیمه !
یا دي ګښت وسي د سرای د سیند پر سیمه
په وار وار سلام ځـــــــــما ورته عرضه کړه
ورسره ځما د لــــــــــــــوریه څو تسلیمه

... الخ ص ۲۳۷

خوشحال خان له بندیخانې څخه خپل د زړه اور او د بېلتون نارې او غلبلې تل وطن ته را استوي، او خپلي اوښکي د وطن په یاد بهوي :-

د ښو اوښي مي ویني سي ترې څـــاڅي
دا د تن جامه مي نه وي د اغـــــــوستو
دا غزل چي د خوشحال ورسي تر سرایه
ښه یاران به یې نارې وکا په لـــــوستو

وطن خو ګران دی ولي چي هلته سړی زوکړی وي او د هغه ځای په اوبو او هوا لوی سوی وي، خاص بیا هغه وخت ډېر ګران دی چي د سړي خواږه خپلوان او اشنایان هلته وي، یو عرب شاعر دا وطني فلسفه داسي ښیي :-

و من مذهبي حُب الدیار لاهلها
وللناس فی ما یعشقون مذاهب

خوشحال خان هم دغه فلسفه په ښه ډول څرګندوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي پکي خـــــواږه يــاران دي
پيښور تر هر ديار ښــــــــــه
ښه په هند کي چــــنباگل دی
تر دا گل د وطـــــــــن خار ښه
د سرای قدر نور چــــــا نه زده
په خوشحال دی تر فرخار ښه

خوشحال خان په هند کي اوسي، د دې ځای حيات د ده په نظر کي يو دوزخ دی، د وطن په ياد داسي ژاړي :-

نور جهان سقر سو باندي سرای دارالقرار دی
کله به خوشحال دارالـــــــــقرار لره وردرومي

د خوشحال خان وطن د پښتونخوا يو سپېره غر دی که څه هم دا ځای نور څوك نه خوښوي، مگر د ده په نظر کي داسي قدر لري :-

د وطن وني چندڼ اگــــــــر دي
خاوري يې واړه مښکو عنبر دي
که سرای و نورو وته سنـــگړ دی
کاڼي يې واړه ماته ســـره زر دي

خوشحال خان د مغولو د لښکرو او جگړو څخه په وطن کي ډېر په تنگ دی، د هغو د جهانگيرئ حرص دا سپېڅلی پښتون په خپل غره کي هم نه پرېږدي، مگر دی د وطن حب دومره لري چي هيڅکله خپله خاوره غليمانو ته نه سي پرېښوولای:-

درزی لا گرز لري غچي ســـــوزن لري
يو جمدر گوټی خوشحال خــيرن لري
کوچ يې آسان دی مشکل هيڅ نه دی
غم د يارانو درد د وطـــــــن لــــــري

په دې ډول خوشحال خان يو حقيقي وطن دوست او پر مېنه مين پښتون دی :-

پښتني جوني دي زلفي باد ته نيــــــسي
چي شمال يې بوی راوړي په رنتبور کي

سياح خوشحال خان :-

خوشحال خان يو سياح او جهانديده سړی دی، دی په ټوله هند کي گرځېدلی او د مشرق په ډېرو ځايو کي يې سياحت کړی دی، د ده تجربه او توريالیتوب او ادبي اقتدار هم په دغه سبب ډېر دی، پخپله وايي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

کوم ملك دی له ما پاته چي مـــــي پل نه دی پر ایښی
هر ځای به ورته یاد کړم که ځوك سته سیاحت کړونی

د ده اشعار اکثر په نورو ځایونو کي ویل سوي دي، چي دا نو د ده جهانګردي راښیي، مثلاً په (۱۰۸۰ هـ) کال چي دی په کابل کي و، یوه بدله یې ویلې ده، چي په (۱۳۷) مخ کي سته، هلته وایي :-

پوره زر اتیا کلونه په کـــــابل کي
دا غزل مي پر بیاض باندي تحریر کړ

په دغه ډول خان یو جهاندیده او سیاح سړی دی.

مؤلف او لیکونکی خوشحال خان :-

خوشحال خان که څه هم د عمر ډېره برخه په جګړو او کشمکش کي تېره کړېده، او د توري د میدان بریالی او نامتو قاید دی، دغسي هم په علم او ادب کي ښه نوم لري، دی د پښتو ژبي پلار ګڼل کیږي، او ډېر کتابونه یې لیکلي دي، د ده کلیات او اشعار تر (٤٠) زرو بیتو پوري رسیږي او نور ډېر تالیفونه لري، چي اوس متاسفانه ورك دي. د اروپا مستشرقین تر سل جلدو پوري د ده تألیفات ګڼي او مستر راورټي یې تألیفونه (۲٥۰) بولي[٤٠].

خوشحال خان د پښتنو تاریخ لیکلی او پارسي انوار سهیلي یې په پښتو د عیاردانش په نوم ترجمه کړی دی، او یو جلد کوچنی کتاب یې متفرق دیني مضامین لیکلي دي[٤١].

خوشحال خان د یادداښتو کتاب هم لري، چي افضل خان د ده لمسی په تاریخ مرصع کي حواله ورکوي[٤٢]. دغسي هم ده فضل نامه (د توري او قلم پر نزاع) لیکلې ده، او فرخنامه او ریاض الحقیقت هم د ده تالیفونه دي، چي اوس بالکل کمیافت دي[٤٣]. نور د ده کتابونه او تألیفونه دا دي :

باز نامه : چي د باز او د ښکار بحث دی.

هدایه : له عربي څخه پښتو سوې ده.

آئینه : مذهبي ابحاث دي، له عربي څخه په پښتو.

دستورنامه : د بګړۍ په باب کي ده.

صحت البدن : حفظ الصحه او طب دی.

دغسي هم راورټي انګلیسي مستشرق لیکي چي خوشحال خان یو راز مختصر نویسي او رزم نویسي ایجاد کړې وه، چي فقط د ده په کورنۍ پوري مخصوصه وه، بل ځوك نه په پوهېده او نوم یې "زنځیري" و[٤٤].

په دې ډول خان یو زبردست لیکونکی او مؤلف و، افسوس دی چي د ده آثار ورك سوي دي.

د علم او ادب کورنۍ :-

خوشحال خان یوازي د پښتو ادب خادم نه دی، بلکي د ده د ادبي مکتب شاګردان او د ده د کورنۍ افراد هم اکثر فاضل او ادیبان پښتانه وه، د ده زامن او لمسیان او نور د کورنۍ سړي ټوله د علم خاوندان او د ادب د میدان سړي وه، چي د پښتو ژبي و ادب ته یې لوړ لوړ خدمتونه کړي دي، راورټي وایي چي : د دې علمي کورنۍ ښځي هم ادیباني

(c) ketabton.com: The Digital Library

وې، او دېوانونه د شعر لري، د خوشحال خان يوه ښځه چي د اشرف خان هجرې مور وه ، مشهوره شاعره او اديبه پښتنه وه، چي اشعار يې سته. د دې ادبي کورنۍ خدمات او علمي کارنامې ډيري دي، بهرام خان د خان زوی ښه ليکونکی و، پخپله خان وايي :-

عطارد دي نور قلم له لاسه کېږدي

چي په دا خوبي بهرام انشاء املا کا

نور د خان د کورنۍ مشهور ادباء او شعراء دا دي :

(١) اشرف خان :

هجري يې تخلص او د خان زوی دی، لوی د شعر دېوان لري، چي يوه برخه يې راورتي په ګلشن روه کي چاپ کړې ده، او د ده د شعروڼه قريحه ښه ځني ځرګنديږي، دی په ١٠٩٣ هـ کال د مغولو لښکرو په بېجاپور کي د دکن بندي کی، او پسله لسو کالو حبسه هوري د وطن په بېلتون کي مړ سو، دی وايي[٤٥] :-

بې وطنه تنها پروت يم په غـــــربت کي

نن له ما سره همدم د صـــــــنم غم دی

د هيواد اشنا په سترګو لـــــيده نه سي

که په خوب راته حاضر سي بس کرم دی

قاصدان له روهه نه راځي مدت ســـــو

ســـــــلام باد رارسوي منت يې تم دی

(٢) عبدالقادر خان :-

د خوشحال خان زوی دی، چي په پښتو کي ښه ويل او لوی دېوان لري، ده د سعدي ګلستان په پښتو په نوم د "ګلدسته" ترجمه کړی دی، او بحر خفيف کي يې د جامي يوسف و زلېخا هم نظماً ليکلې ده، د دغو کتابو يو څو برخي مستر راورتي په ګلشن روه کي چاپ کړي دي. يوسف و زلېخا يې په (١١١٢ هـ) تمام کړی دی. مستر راروتي د "پښتو شعر په انتخاب" کي دی د (٦٠) کتابو مؤلف بولي، د آدم خان او درخانۍ کتاب هم ده ليکلی دی. عبدالقادر خان مقتدر اديب دی، چي د خپلي کورنۍ روڼ ستوری ګڼل کيږي، دی وايي :

زه ختك د يار په غم تازه ســـــوم

غوريه خېل رحمان که سو ورځني سترې

(٣) صدر خان :

د خان زوی و، تخلص يې صدر دی، دېوان هم لري، د نظامي خسرو او شيرين يې پښتو کړي دي، دی د عشق يو سبق د دنيا او مافيها له پاره کافي ګڼي :-

د عشق يو سبق کافي دی

نور د کل جهان دفتر هيڅ

(٤) سکندرخان :

(c) ketabton.com: The Digital Library

د خوشحال خان زوی دی چي د مهر او مشتري مثنوی يې ليکلی، او د دېوان خاوند دی، دی وايي :-

مغني ګوتي په زېږ ږدي پـــــــــــه بم هم
هم ساقي ســـــــــــته هم بهار و صنم هم
که ناستي د يار د کوی په خاورو مومي
باغ بهار د سکـــــــــــــندر دی ارم هم[٤٦]

(٥) ګوهرخان :

د خوشحال خان زوی او خاوند د دېوان يو ښه اديب دی.

(٦) افضل خان :

د اشرف خان زوی دی چي تاريخ مرصع يې ليکلی دی، بل تألیف يې علم خانه دانش او بل کتاب يې اسم کوفي دی[٤٧].

(٧) کاظم خان :

متخلص په شيدا چي د افضل خان زوی او د خوشحال خان کړوسی دی، شيدا هم د دېوان خاوند او مبتکر اديب دی، چي په (١١٣٥ هـ) کال زېږېدلی او په کشمير او سرهند او رامپور کې عمرونه تېر کړي دي، شيدا خوږ کلام لري، او د هند د محبوبانو ستاينه داسي کوي :-

په هندي اداء يې وکړې په ما چـــاري
زه شيدا په زړه ساده د روه افغان يم

(٨) علي خان :

هم د خوشحال خان له کورنۍ څخه دی، لوی دېوان لري، زبردست شاعر دی، دا بيت له ده دی :-

زه درېسي درست شپه پټ ژاړم لـــکه پرخه
ته سبا خندان لکه ګل واز ګرېوان د چا يې؟

لنډې دا چي له دغي کورنۍ څخه د پښتو زبردست او پياوړي اديبان وتلي، او هغه خدمت چي دې کورنۍ پښتو ته کړي دي، بل چا نه دي
کړي.

د خوشحال خان ادبي شهرت :-

خوشحال خان د پښتو شعر پلار او لومړی استاد ګڼل کيږي، خوشحال خان يوازي پښتانه نه پېژني، بلکي د اروپا محققين او پلټونکي پوهان يې ښه پېژني، په ټولو کتبخانو او علمي ځايو کي د ده دېوانونه سته، او څو تنو د ده ويناوي پخپلو ژبو ترجمه کړي دي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

اسلامي انسكلوپيډيا د ده په باب كي داسي ليكي :

"خوشحال خان توريالى او شاعر او مشهور خان و، د ده اشعار له وطنخواهۍ څخه ډك دي ... ص ٩٧٦ ج ٢".

دارمسټر فرانسوى مستشرق وايي : "خوشحال خان د توريالي توب او شعر روح ګډ درلود".

ابرهام ګريرسن انګليس وايي :

"خوشحال خان د خټكو توريالى مشر و، د ده شعر نسبت و نورو شاعرانو ته ډېرخوږ دى".

راورټي وايي :

"خوشحال خان د پښتو ډېر مشهور اديب دى، د ده اشعار په اروپا كې ډېر خوښ سوي دي، او قدر يې كوي".

سى اى بيدولف د ١٧ قرن په اشعارو كي ليكي :

"خوشحال خان ډېر استعدا او فوق العاده پوهه درلوده، هيڅ مضمون نه دى پاته چي ده په شعر كي نه دي ويلي، د ده اشعار د وطن خواهۍ خوا لري، د حرب، عشق، مذهب، اخلاق او فلسفې څخه ويناوي كوي".

دا وه د اروپا د پوهانو افكار نسبت و خان ته، په پښتو كي د ده شهرت او ادبي منزلت پخپله پښتنو ته ښه اوځار دي، تر دې حده چي د ده ويناوي د عوامو په خولو كي اوس د متلو پر ځاى ويل كيږي، مثلاً :

مه خوشحال واى مه خټك واى مه خاني واى

چې په لاس كي مسـلى واى خو ځوانى واى

وفات او وروستنۍ وينا:-

خوشحال خان د عمر په آخر كي چي ډېر سپين ږيرى سو، اپرېدو ته ولاړ، او عزلت يې وكړ، چي عمر يې (٧٨) كالو ته ورسېدى په ٢٨ د ربيع الاول (١١٠٠) هجري كال سم له (١٦٩١ ع) كال سره په ډېره ناكامي وفات سو، او پخپل مسكن كي چي سراى نوميږي د لوړو غرو په لمن كي ښخ سو (٤٧)، د خوشحال خان وروستنۍ وينا او آخرنى وصيت دغه و :

"ما هلته ښخ كړئ، چي د مغولو سيورى مي پر خاوره ونه سي، او د مغولو د سپرو د پښو ګرز مي پر هديره ونه لوېږي".

د هند فيلسوف علامه اقبال د پښتنو د دې نامتو مشر او اديب او فيلسوف دا وصيت په دې ډول نظم كړى دى :

كهول تجهـ سى اى همنشين دل كى بات

ده مدفن هى خوشحال خان كــــو پسند

اڑا كر نه لائى جهان باد كـــــــــــوه

مغل شهسوارون كى ګرد ســـــــــمند

خاتمه :-

خوشحال خان دا ډيري پيړۍ كيږي چي تر خاورو لاندي دى، مګر د ده نوم ژوندى دى، او هيڅكله نه مري، ده پښتنو ته د مليت لار ښوولې ده، ده د پښتنو مړه ژبه ژوندۍ كړې ده، د ده پښتنوالي په نوم قرباني كړې ده، دى د پښتنو

(c) ketabton.com: The Digital Library

لومړی توریالي او عالم او فیلسوف او ادیب او ملي سردار دی، که پښتنواله نه وي مړه، که پښتون ژوندی وي، که دا خاوره د پښتانه په نوم یادیږي، د خوشحال خان په نامه به د افتخار ځلي دریږي، او د پښتنو ځلمی نسل بې په نوم افتخار کوي، او په خوشحال خان به ویاړي.

ما دا کرښې د دې ښاغلي په نامه ولیکلې، ګوندي ځلمي پښتانه يې ولولي، او د ده روح ښاد سي.

رحماً الله علیه رحماً واسعاً

همېشه به پرې نارې وي د بلبـــــــــلو
دا چي ساز کړ نن خوشحال په ویل باغ

پارسي اشعار :-

خوشحال خان په پارسي کي هم روانه طبعه لري، او خواږه اشعار په دغه ژبه کي وايي، مګر د ملیت په مینه دی پښتو شعرونه غوره کوي، لکه چي په خپله وايي :-

پارسي شعر مي هم زده سلیقه لـــــــــــرم د واړو
د پښتو شعر مي خوښ سه هر څوك خپل ګني ښاغلي

خوشحال خان په پارسي شعر کي کوهی یا روهی تخلص کوي، د ده ډیري پارسي بدلي سته، موږ له پاره د نمونې د ده څو بدلي دلته رانقل کوو:-

پیر ما از می پرستی تـــــــوبه فرماید مرا
الله الله وقت گل این توبه مـــــــیشاید مرا
هر که از نـــــــــظارهٔ روی بتان منعم کند
پند او گـــــــــیرم بدل در دل نمی آید مرا
شوق زلف یار دارم برجنون خـــــویشتن
خودگواهی میدهم زنجیر می باید مـــــرا
غم چو آتش دل سمندر وار میرقصد درو
راستی جز غم کنون خاطر نیاســـاید مرا
ازجفای خار بلبل برنمیـــــــــــگردد زگل
چون جفایش بیش بینم مهر افزاید مـــــرا

نام لبت گرفتن شیرین کـــــــــــــند دهانرا
خوشوقت آنکه بوسد پیوســـــــــته آن لبانرا
درد درون دلرا گر درکــــــــشم بــــــــپوشم

(c) ketabton.com: The Digital Library

لیکن چه چاره سازم این چشـــم خون فشانرا
هر گفتگو که باشد جز ذکــــــر روی آن بت
نامردم ار نه بندم زان گفتــــــــــگو زبانرا
مجنون ذکر لیلی فرهـــــــاد و ذکر شیرین
در پیش شان چه خوانی صدگونه داستان را
نوبهار و می و معشوقه و جامست اینجـــا
زهد و پرهیز و ورع را چه مقامست اینجـــا
قصه کوتاه که در مذهب ما ای صوفــــــی
غیر می هر چه بود جمله حرامست اینجـــا
یا رب آن مغبچه؟ را هیچ گزندی مرســـان
که برویش نگران خاص و عوامست اینجا
پیشم از مشك خطادم مزن ای باده فروش
که پر از نگهت آن زلف مشامست اینجـــا
شاه من تند مران رخش که بس مردم شهر
بهر نظارهٔ تو بر در وبامست اینجـــــــــا

ازو دل برگرفتن کارمــــــــن نیست
که از جان سیر گشـتن کار تن نیست
چمن را گر چه گلها بس شــــگرفست
ولی همچو رخت گل در چــمن نیست
مرا گوئی وصـــــف دهـــــــانم
چه گویم چون درو جای سخـن نیست
من وسودای رویت تا که هســــــتم
اگر چه خود ترا پروای من نـــــیست
چرا خوشحال را پرسی که چـــــونی
مگر از چهرهٔ او مـــــــــبرهن نیست

حدیث روی او بامن بگوئید
به بلبل از گل و گلشن بگـــــــگوئید
نه آن چشم و نه آن مژگان نه ابروست

(c) ketabton.com: The Digital Library

بلای دین و جان و تن بـــــــــگوئید
ز ســـــــــــیل اشك من پروا ندارد
دلست این سنگ و یا آهن بـــــگوئید
شب وصــــــل است مو آنجا نـمانده
تو کی گنجی به پیراهن بـــــــگوئید
ز لعل شــــــــکرین او نــــــباتی
بکــــــوهی میرسد من من بـــگوئید

نیست دمی که نرگست فتنه بپا نمیـــــکند
نیست شبی که دیده ام بیتو ژرا نمیـــکند
آنچه رو لعل تو کند آبحیات کی کـــــــند
آنچه روز لف میکند مشـــــك خطا نمیکند
نگهت زلف مشك بو میــــــطلبم به آرزو
چون کنم این ترحمی باد صبا نمیـــــکند
وقت بهار میرود بلبل خوشنوا بخـــــــوان
دور نشاط گل چو عمر هیچ وفا نمیـــــکند
روهی و جور مهوشان درد و بلای عاشقی
لذت درد یافته یاد دوا نمیــــــــــــــکند

لطف بی حد و بی عدد کـــــــردی
اینکه قتلم به تیغ خود کـــــــردی
تیغ تو آب زندگـــــــــانی داشت
کشتی و زنده ابد کــــــــــــردی
دل زمن خواستی و جـــــان رادم
جان من باز گـــــــو که بد کردی
چه شرابیست اینـــــــکه روهی را
بیکی جرعه بی خرد کـــــــردی (۴۸)

(c) ketabton.com: The Digital Library

لمن ليکونه

١. متاريخ مرصع، حيات افغاني، خورشيد جهان، فخر افغاني، مرآت الافاغنه.
٢. حيات افغاني.
٣.

سن د هجر زر و پنځوس و
چي شهيد سو شهباز خان

٤. تاريخ مرصع او اسلامي دايرآ المعارف.
٥. د اولس قرن اشعار د سی آی بيډولف انګليس.
٦. حيات افغاني.
٧. هجري لوی اديب دی، دی وايي :-

بيجاپور هجري په خوب لـــــيدلی نه و
آخر پېښ سي هغه کار چي يې قضا کا

٨. تاريخ مرصع.
٩. شعر العجم ج ٥.
١٠. مغنی اللبيب.
١١. د دوکتور راپوپورټ مبادي فلسفه.
١٢. تاريخ فلسفه د حنا اسعد.
١٣. مبادي فلسفه.
١٤. فلسفآ الاخلاق.
١٥. د ټي جي ډوبوتر د اسلام د فلسفې تاريخ ص ١٥١.
١٦. علم تربيه د نوبخت.
١٧. علم تربيه.
١٨. حيات العلوم.
١٩. کيميای سعادت.
٢٠. فلسفآ الاخلاق ص ٧.
٢١. د کابل مجله، ص ٧٠٤ ج ٦.
٢٢. علم تربيه ص ١٣.
٢٣. دا عربي بيت هم دغه عقيده ښيي : -
و ما هذه الاخلاق الاتـــــــبائع
فمنهن محمود و منهن مذموم

(c) ketabton.com: The Digital Library

٢٤. احياء العلوم الدين.

٢٥. بل الانسان على نفسه بصيره و لو القى معاذيره)الآيه(.

٢٦. زبدآ الصحايف.

٢٧. اخوان الصفا ج ١ ص ٢٣.

٢٨. د علامه اقبال فلسفهٔ عجم ص ١٠٩.

٢٩. كتاب الهند ص ١٦ ليډن.

٣٠. د خيام كليات الوجود.

٣١. وګورئ المنقذ من الضلال د حضرت امام غزالي ص ٣٠.

٣٢. فلسفهٔ عجم.

٣٣. وګورئ حجآ الله البالغه د حضرت شاه ولي الله دهلوي.

٣٤. وګورئ كشف الضنون بيان دتصوف.

٣٥. شعر العجم ج ٥.

٣٦. وګورئ مخزن الاسلام د اخوند درويزه ننګرهاري.

٣٧. د پښتو شعر تاريخچه ص ٢٣ – ٢٤.

٣٨. ايچ، جي راورټي مقدمه د پښتو ګرامر.

٣٩. د پښتو شعر تاريخچه.

٤٠. راورټي.

٤١. وګورئ تاريخ مرصع طبع د پادري هيوز په كليد افغاني كي.

٤٢. وګورئ د پادري هيوز د كليد افغاني مقدمه.

٤٣. د كابل مجله ليك د ښاغلي زمريالي ج ٦ ص ٢٤٤.

٤٤. ګلش روه د راورټي.

٤٥. د هيوز چمن بې نظيز.

٤٦. د هيوز كليد افغاني.

٤٧. د هيوز كليد افغاني او د سرحد مجله.

٤٨. د خوشحال مرغلري د ٩ مخ څخه تر ٨٤ يم پوري، ١٣١٧ د كندهار چاپ.

Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library